

Eduard Page Campos

NIUB: 14904260

Treball Final de Màster

La sociabilitat obrera i popular a la Restauració: el cas de Sant Martí de Provençals

Tutor: Eduard Aibar Puentes

Màster en Història Contemporània i Món Actual UB-UOC

Curs: 2015-2016

SUMARI

1. Introducció.....	2
2. Fonamentació teòrica i conceptual	3
2.1. Historiografia obrera: punt de partida	3
2.2. La sociabilitat	6
2.3. Associacionisme i cooperativisme al període de la Restauració	11
2.4. La cultura política republicana a finals del segle XIX i principis del segle XX .	18
2.5. La sociabilitat obrera i el republicanisme a Sant Martí de Provençals.....	20
3. Plantejament metodològic	27
4. Descripció i anàlisi dels resultats	29
4.1. La sociabilitat popular a la Restauració a través de la documentació de l'ajuntament de Sant Martí de Provençals	29
4.2. La cooperativa Pau i Justícia	33
4.2.1. L'espai físic de la cooperativa	33
4.2.2. La base social de la cooperativa.....	35
4.2.3. L'estructura, el funcionament intern i la gestió de la cooperativa: els anys de definició (1905-1913)	39
4.2.4. L'estructura, el funcionament intern i la gestió de la cooperativa: els anys de consolidació (1914-1919).	46
4.2.5. Les seccions de Pau i Justícia com a espais de sociabilitat.....	50
4.2.6. La sociabilitat política a la cooperativa.....	55
4.3. La cooperativa Formiga Martinenca.....	58

4.3.1. L'espai físic de la cooperativa	58
4.3.2. La base social de la cooperativa.....	60
4.3.3. L'evolució de la Formiga Martinenca: estructura, funcionament intern i desenvolupament de formes i espais de sociabilitat.....	60
4.3.4. La sociabilitat política a la cooperativa.....	64
5. Conclusions	66
6. Annexos documentals	69
7. Fonts d'informació: Bibliografia	72

1. Introducció

Aquest Treball Final de Màster té la intenció d'estudiar les xarxes, els espais i les formes de sociabilitat que van desenvolupar les classes populars barcelonines durant el període de la Restauració. Paral·lelament, pretén analitzar la relació entre aquesta sociabilitat obrera i popular i la cultura política que aquestes mateixes classes van anar adoptant i construint en el moment de formació de la Gran Barcelona i la massificació de la societat urbana industrial. Un altre objectiu que persegueix el treball és l'estudi de l'articulació de la identitat col·lectiva a diferents nivells –l'obrera, la popular o la de barri- i el paper de la divisió i exclusió de gènere com a peça fonamental en aquestes construccions.

En un moment clau de la configuració social de la Barcelona contemporània, resulta necessari aprofundir en com s'articula aquesta configuració, quins són els seus protagonistes i quines formes adopta la naixent societat de masses. En aquests processos d'ampli abast social juguen un aspecte clau les xarxes de sociabilitat i els processos de formació d'identitats compartides. La història sociocultural de sectors de la població generalment exclosos a l'accés i la producció de documentació permet aportar llum en aquestes problemàtiques. Entre els fenòmens que es donen lloc en el període, especial atenció presta aquest projecte al republicanisme i la seva relació amb la vida social i cultural urbana a principis del segle XX. La interrelació entre allò que succeeix a nivell social en un temps i espai determinats i les dinàmiques polítiques a petita i gran escala obre la possibilitat de superar la tradicional divisió entre la història social i la història política.

Partint de la perspectiva teòrica i metodològica de la sociabilitat i del camp d'estudis de l'associacionisme, el treball centra el seu anàlisi en el cas de Sant Martí de Provençals. L'elecció d'aquest objecte de recerca té com a finalitat aportar a plantejaments generals i preguntes complexes una mirada microsociològica centrada en tres estudis de cas concrets, amb la voluntat que contribueixin en un camp d'estudi poc desenvolupat a la historiografia catalana però amb un potencial molt elevat per a la comprensió de la formació de la Catalunya contemporània. Conjuntament amb aquest objectiu es situa la voluntat que el treball porti una valoració de la utilitat dels

conceptes i els marcs historiogràfics que s'adopten en la recerca per a l'estudi d'un fenomen sociopolític definit en un període concret.

La part central de la investigació serà l'estudi de la base social, el funcionament intern, les formes i llocs de sociabilitat i el desenvolupament d'activitats culturals i recreatives per part de les cooperatives de consum Pau i Justícia i Formiga Martinenca - els fons dels quals es troben a l'Arxiu del Districte de Sant Martí - a inicis del segle XX. La descripció i l'anàlisi d'aquestes dues societats es complementen amb la documentació cultural de finals del segle XIX conservada en l'arxiu de l'ajuntament d'aquest antic municipi. L'element interpretatiu del projecte, produït a partir d'aquest estudi de camp, es planteja a partir de la hipòtesi que l'arrelament del republicanisme entre les classes populars barcelonines a inicis de segle XX, una cultura política formada per elements com marcs ideològics, referents culturals o formes d'acció política, van ser fruit d'unes xarxes de sociabilitat extenses que van permetre la politització de les masses en aquesta direcció.

2. Fonamentació teòrica i conceptual

2.1. Historiografia obrera: punt de partida

Al llarg de tot el segle XX, els estudis històrics al voltant de la formació i evolució de la classe obrera van ser una de les dimensions més rellevants de tota la historiografia contemporània. Les perspectives teòriques amb les quals s'han afrontat aquests estudis, no obstant, han variat a bastament al llarg, sobretot, de les quatre darreres dècades. La classe obrera es percebia, al llarg de les dècades centrals del segle XX, com una categoria que ve donada amb l'aparició i consolidació del mode de producció que la creava, en un model en què la mecanització i la concentració física dels treballadors tenien un paper de determinació.¹ La configuració social i, per tant, les classes, eren indubtablement assumides com a resultats directes de factors econòmics objectius. A les dècades de 1960 i 1970 es va iniciar una transformació teòrica de gran magnitud, arran de l'assumpció generalitzada que el moviment obrer no era consubstancial a la classe obrera, que no era un resultat necessari del desenvolupament d'aquesta, la qual existia més enllà de les seves manifestacions organitzades.² Durant els anys 1980 la crisi de la historiografia obrera tal com s'havia desenvolupat fins llavors va comportar la reformulació de la centralitat de la identitat del treballador assalariat associada a la militància, la masculinitat i la indústria. Es va evidenciar la possibilitat que els obrers tinguessin diverses identitats, que la solidaritat de classe no era un fet intrínsec a la seva condició i que no sempre actuaven en funció dels seus interessos de classe. D'aquesta forma, els treballs dedicats a la classe obrera van tendir a ser enfocats des del camp de la

---

¹ Com a exemple d'aquesta historiografia clàssica figura la clàssica obra Dolléans, É., 1969, *Historia del movimiento obrero*.

² Sobre la historiografia obrera als anys 1960 i 1970, veure Savage, M. & Miles, A., 1994, *The remaking of the british working class : 1840-1940*, pp. 4-7 i Heerma van Voss, A.J. & Linden, M. van der, 2002, «Introduction», pp. 8-9; Rodríguez, F.D., 2013, «La formación de la clase obrera en Inglaterra : E . P . Thompson y la crisis del marxismo».

cultura, desenvolupant-se temàtiques com l'educació, la pobresa o la vida quotidiana dels treballadors.³

El progressiu abandonament dels esquemes estructuralistes, de la primacia del punt de vista econòmic i sociològic i de la centralitat del materialisme històric han marcat aquesta transformació, que ha permès l'aflorament de nous enfocaments que han enriquit les possibilitats de la recerca històrica, tot i que hagin perjudicat l'elaboració d'un relat global i totalitzador de la història dels sectors populars i obrers de les societats occidentals contemporànies. Paral·lelament a aquesta transformació teòrica s'han modificat notablement les perspectives metodològiques amb les quals els historiadors s'han aproximat a la història obrera. Conjuntament amb molts altres camps historiogràfics, la centralitat de les fonts oficials i clàssiques, com els registres administratius o la premsa, han deixat pas a l'obertura de noves fonts històriques a partir de les quals investigar la vida dels treballadors i treballadores del passat. La principal transformació s'ha produït en l'abandonament dels partits obreristes, la premsa obrera, els sindicats i els grans líders obrers –en definitiva, el moviment obrer formal i visible– com els principals objectes d'estudi. La creixent atenció a la formació de la classe obrera com un procés de construcció cultural ha permès obrir unes noves eines metodològiques que poden ajudar-nos a saber com s'articulava la població treballadora, en el nostre cas, en una gran ciutat del període intersecular entre el Vuit-cents i el Nou-cents.

Des de la perspectiva de gènere, diferents aportacions han permès visualitzar la dimensió de classe com quelcom inextricablement relacionat amb la dimensió de gènere. En el marc del gir epistemològic postmodernista, Joan Scott, una de les historiadores que més ha teoritzat sobre la relació entre gènere i història, ha afirmat que cal entendre la formació de la classe com un procés de construcció de significat. L'autora pensa que aquest procés constructiu es du a terme a través de la diferenciació que, en el cas de la categoria de classe obrera, tindria com a punt fonamental l'exclusió de les dones. Aquesta exclusió seria conseqüència de l'assumpció d'una divisió familiar del treball com si es tractés d'un fenomen natural i no d'una construcció social, fet que

---

³ Sobre el gir historiogràfic dels anys 80, la teoria postmodernista i la crisi del concepte de classe, veure Geary, D., 2000, «Labour History, the

'Linguistic Turn' and Postmodernism»; Heerma van Voss, A.J. & Linden, M. van der, 2002, «Introduction», pp. 9-18; Savage, M. & Miles, A., 1994,

The remaking of the british working class : 1840-1940, pp. 10-17.

situava inevitablement les dones i els nens en unes posicions auxiliars i dependents respecte els homes. Scott assegura, d'aquesta manera, que els llenguatges de classe es construeixen en termes de diferència sexual, tot i que la categoria de classe s'ofereixi com una categoria universal.⁴

A la historiografia espanyola, l'autora que més ha aprofundit en la lectura de la història de la classe obrera des de l'enfocament del gènere ha estat Mary Nash. L'autora ha assenyalat que la creació d'una identitat col·lectiva de gènere va ser clau en la creació i la consolidació de la identitat de la figura del treballador. D'aquesta forma, la definició d'un model de feminitat lligada a la maternitat i la reproducció ocultava la realitat laboral de les dones i, com la figura de la masculinitat es va centrar en l'eix del treball i en el model del *guanyador del pa*, aquestes van veure negades la seva identitat de treballadora.⁵

En l'àmbit espanyol, d'especial rellevància per a la historiografia obrera va gaudir l'article de Manuel Pérez Ledesma i José Álvarez Junco l'any 1982 reclamant la necessitat d'una *segona ruptura* en la historiografia social espanyola. Van desenvolupar una àmplia crítica a la història obrera escrita fins llavors, assenyalant que els mètodes d'investigació eren tradicionals i estaven basats en la fe en els documents, en unes dades i fets vistos com objectius i en pressuposicions derivades d'esquemes interpretatius previs. També els objectes d'estudi eren tradicionals, propis de la història institucional centrada en el poder. Van denunciar, així mateix, el caràcter teleològic que suposava privilegiar l'estudi d'aquells moviments a qui s'atribuïa un paper més destacat en el devenir històric, la jerarquitització causal que posava en primer terme els factors socioeconòmics per sobre dels fenòmens polítics o culturals i el dogmatisme amb que s'avaluava el nivell d'adequació de la consciència obrera a la realitat.⁶

---

4 Scott, J., 1992, «On language, gender, and working-class history», a Berlanstein, L. (ed.), *The Industrial Revolution and Work in Nineteenth-Century Europe*, Londres : Routledge, 172-185.

5 Nash, M., 1999, «El mundo de las trabajadoras: identidades, cultura de género y espacios de actuación».

6 Álvarez Junco, J. & Pérez Ledesma, M., 1982, «Historia del movimiento obrero: ¿una segunda ruptura?».

Els temes tractats es van multiplicar i van adquirir major complexitat metodològica, i els resultats d'aquest procés es van plasmar, sobretot, a partir de la dècada de 1990.⁷ Des de llavors, l'atenció principal s'ha dirigit a allò que concerneix la formació i l'evolució de la classe obrera. Entre els objectes d'estudi que més s'han expandit han estat, per una banda, diferents aspectes d'història cultural com l'educació popular, l'autodidactisme, l'anticlericalisme o els llocs de la memòria i, per altra, temàtiques com la salut i les malalties dels treballadors, la pobresa i el pauperisme, el paternalisme industrial o el món de les dones al treball. Entre els nous camps d'estudi s'han desenvolupat, també, l'associacionisme i les formes i espais de sociabilitat i les influències de corrents polítics com el republicanisme en la conformació de la conducta i la identitat obrera.⁸

2.2. La sociabilitat

El concepte de sociabilitat és l'eix teòric de la nostra investigació. Per a explicar la utilitat d'aquesta noció en el marc del nostre treball, és necessari fer un breu repàs a la història del terme i a les possibilitats que ha obert des que va incorporar-se al vocabulari historiogràfic, a nivell global i, sobretot, en els àmbits català i espanyol. Caldrà, seguidament, fer referència als debats metodològics sorgits al voltant d'aquest terme, dels diferents enfocaments que des de la historiografia de les darreres dècades s'han dut a terme per a la recerca en aquest camp d'estudis. Paral·lelament, ens endinsarem en la concreció de per què resulta adient la utilització d'aquesta eina conceptual i metodològica per a la nostra investigació.

---

7 La visió sobre la dècada dels 90 entre els historiadors que han reflexionat sobre la història que es va fer és força diversa: mentre que autors com Ángeles Barrios assenyalaven que s'aprofundí en la crisi de la història social i que la història obrera *parecia batirse en retirada, a punto de aceptar su desaparición negando al sujeto* (Barrio Alonso, A., 2008, «Clase obrera y movimiento obrero : ¿ dos compañeros inseparables ?», p. 87); Carlos Barros apuntava a una recuperació del subjecte social gràcies a un bon estat de la historiografia espanyola i a la situació sociopolítica internacional, a Barros, C., 1998, «El retorno del sujeto social en la historiografía española», pp. 205-207.

8 Les principals línies d'investigació d'aquesta renovació temàtica es troben recollides a Erice, F., 2001, «La clase obrera española en el siglo XIX: balance y perspectivas historiográficas», pp. 57-63; Gabriel, P., 2001, «Mundo del trabajo y cultura política obrera en España (siglo XX)», p. 362; Piqueras, J.A. & Sanz Rozalén, V., 2007, «Traditional History and the New Social History of Labour in Spain», pp. 9-11.

El terme sociabilitat apareix com a mot en la França dels segle XVIII. L'accepció que adopta llavors, i que perdurarà, és la que es refereix a l'aptitud dels homes per a viure en grup. La utilització de la noció, al llarg dels dos primers terços del segle XX, es va donar a càrrec de la sociologia, el que va conduir a maximitzar el seu caràcter de concepte que incidia en l'energia potencial dels actes associatius, a la tendència a la interacció social. Georg Simmel, als anys 1920 i Georges Gurvitch, als anys 1960 i 70, van ser els principals teòrics del concepte. Simmel va introduir el terme a la sociologia, entenent-lo com una dinàmica cabdal de la realitat social, com una actitud espontània i instintiva de l'ésser humà tendent a relacionar-se amb altres persones. Gurvitch utilitza la sociabilitat en el marc de grups particulars, i considera el concepte com un fet social basat en la interiorització individual d'unes regles sobre la conducta social, com una estructura col·lectiva.⁹

La introducció de la noció a la història va fer-se a càrrec del francès Maurice Agulhon. Pioner en el seu llibre de 1966 *La sociabilité Meridionale*, on tracta les associacions i confraries de l'est francès de finals del segle XVIII i principis del XIX. En aquest primer treball s'establia una equivalència entre sociabilitat i associacionisme i una determinada geografia com a afavoridora de l'impuls d'una sociabilitat específica, al voltant de la idea de sociabilitat meridional. Aquest plantejament seria superat i reelaborat pel propi Agulhon en els seus estudis posteriors.¹⁰

Des de llavors s'ha produït una contínua construcció del significat del concepte, a través de debats sobre la seva viabilitat i utilitat en la investigació històrica. Aquests han permès definir i concretar la noció de sociabilitat com a categoria històrica, tot i el risc continuat que es difuminés el seu significat i, amb ell, el camp d'estudi es dispersés a una multiplicitat de fenòmens amb pocs lligams entre si. Aquesta concreció no es contraposa amb una diversitat creixent de terrenys on ser utilitzat el concepte i que han permès, en diferents àmbits, plantejar noves mirades i noves formes de respondre a preguntes clàssiques. En destaquen els esforços de definició de la noció duts a terme pel propi Agulhon el 1981 i 1988. El 1981 va definir-lo com un sistema de relacions que

---

⁹ Chapman Quevedo, W.A., 2015, «El concepto de sociabilidad como referente del análisis histórico», pp. 5-7.

¹⁰ Canal, J., 1992, «La sociabilidad en los estudios sobre la España contemporánea», *Historia Contemporánea* 7, pp. 183-205; Chapman Quevedo,

W.A., 2015, *ibidem*, pp. 7-10.

interconnexiona els individus en grups. El 1988, com una aptitud per a viure en grups i consolidar-los.¹¹

Els països on més ràpidament va arrelar el concepte de sociabilitat en els estudis històrics van ser França i Itàlia. En el primer estat, de la mà d'Agulhon, es van multiplicar els estudis sobre sociabilitat al llarg de la cronologia i geografia històrica francesa, fins al punt que en breu es va generalitzar una crítica a la flexibilitat de la noció, la qual havia provocat una manca de categorització precisa del terme, amb la corresponent dificultat d'abordatge en la gran varietat d'estudis sobre ella que es van dur a terme. Arran d'aquestes crítiques van produir-se els esforços definitoris que hem explicat. A Itàlia, per la seva banda, la dispersió del camp d'estudis entorn la sociabilitat ha estat considerablement menor. Les investigacions s'han concentrat en l'època contemporània i ha predominat l'atenció als aspectes polítics de la sociabilitat, sent un motor de la necessària imbricació entre la història sociocultural i la història política.¹²

Pel que fa a la historiografia espanyola, Jacques Maurice assenyalava, l'any 1989, l'escassa utilització que, fins llavors, s'havia realitzat del concepte de sociabilitat. Especificava el rebuig que va generar entre alguns historiadors de la classe obrera temorosos que fos un element de dissuasió d'una identitat obrera que percebien com a tancada. A més, el fet que la sociabilitat aboqués a una historiografia menys totalitzadora provocava, en certa forma, un trencament dels esquemes dominants d'interpretació en la història social. En el mateix volum, dedicat a la reflexió entorn al concepte i al seu paper en la historiografia espanyola, Michel Ralle es centrava en l'escàs desenvolupament dels estudis espanyols sobre sociabilitat obrera i vida quotidiana, aportant l'explicació a aquesta mancança en l'escassa aprehensió de les pràctiques socials públiques a l'Espanya contemporània.¹³

Jorge Uría, més recentment, ha reafirmat l'escassetat en el desenvolupament dels estudis dels espais de la sociabilitat a Espanya. En bona part, assegura, a causa de la forma en què es va adoptar el concepte de sociabilitat a la historiografia espanyola, ja que l'esquema interpretatiu d'Agulhon beneficiava els aspectes més formals d'aquesta

---

11 Maurice, J., 1989, «Propuestas para una historia de la sociabilidad en la España contemporánea», pp. 74-75.

12 Canal, J., 1992, *ibidem*.

13 Maurice, J., 1989, *ibidem*; Ralle, M., 1989, «La sociabilidad obrera en la sociedad de la Restauración (1875-1910)», p. 162.

noció. La historiografia espanyola hauria optat per aprofundir en els grans marcs d'estructuració social i no desenvolupar els marcs de l'anàlisi microsocia, desconeguts per ella.¹⁴

El francès Jean-Louis Guereña ha estat un dels historiadors més rellevants en l'estudi de la sociabilitat a Espanya, destacant el seu treball sobre la sociabilitat a l'Astúries de la Restauració. Guereña situa el concepte de sociabilitat en la cruïlla entre l'antropologia cultural, l'etnologia de la vida quotidiana, la sociologia de l'oci i la història social, cultural i política. El concepte de sociabilitat remet, per a Guereña, a l'aptitud dels humans a relacionar-se en col·lectius i al conjunt de les formes, els àmbits i les manifestacions de la vida col·lectiva que s'estructuren amb aquest objectiu més o menys definit. A partir d'aquest marc teòric, l'historiador desenvolupa un estudi extens sobre una enorme variabilitat de formes i espais de sociabilitat produïdes en l'àmbit asturià, des d'aquelles associacions més formalitzades fins a espais espontanis de sociabilitat com el carrer o la taverna.¹⁵

Un dels eixos teòrics sobre els quals s'han desenvolupat les investigacions sobre la sociabilitat espanyola contemporània ha estat la comunament acceptada divisió de la noció entre dues formes diferents de manifestar-se: la que ho fa formalment i la que ho fa informalment. Pel que fa a la primera, aquesta estaria conformada per les associacions registrades oficialment, amb un espai propi, uns pressupostos, etc. Es tracta, doncs, d'aquelles formes col·lectives de relacionar-se que s'estructuren en grups, societats o associacions visibles i que, per tant, poden ser resseguides en fonts documentals de forma més nítida. Per altra banda, la sociabilitat informal consisteix en múltiples espais i formes que donen lloc a unes relacions col·lectives no registrades, però que es conformen com a veritables elements constituents de la vida humana d'un o més grups socials. En destaquen llocs com el cafè, la taverna, el teatre o el mateix carrer, així com també esdeveniments com les festes i les celebracions. La sociabilitat informal presenta una dificultat documental accentuada, i per al seu anàlisi és necessària

---

14 Uría, J., 2015, «Espacios. Lugares. Territorios. Los escenarios de la acción social», pp. 59-.

15 Guereña, J. L., 2005, *Sociabilidad, cultura y educación en Asturias bajo la Restauración, 1875-1900*, Oviedo : Real Instituto de Estudios Asturianos.

una tasca important de reconstrucció i d'imaginació històrica. Al marge d'aquesta divisió teòrica, molt sovint els diferents espais i institucions de sociabilitat formalitzada presenten també múltiples àmbits on es desenvolupen dinàmiques de sociabilitat informal.

La nostra investigació se centra en la sociabilitat que es dona entre uns determinats grups socials, això és, s'emmarca en les formes de sociabilitat obrera i popular que van desenvolupar les classes treballadores a l'etapa de la Restauració. La naturalesa d'aquesta branca de la sociabilitat ha estat també fruit del debat historiogràfic, en bona part com una derivada de la perenne qüestió en torn la consideració de la cultura popular com un agent autònom i autoimpulsat o com a la reproducció d'una cultura burgesa que exerceix el paper de dominadora. Per a la nostra recerca, especialment valuosa resulta la reflexió de Pere Gabriel sobre el major o menor control exercit per les classes altes sobre la cultura popular, i en aquest sentit, sobre fins a quin punt la burgesia ha ordenat i dirigit els instruments d'oci, la sociabilitat i la mateixa cultura de masses en favor dels seus interessos.¹⁶ Ucelay de Cal sostenia, a inicis dels anys 1980, que, al tractar-se d'una societat burgesa, la burgesia imposava els motlles de conducta social, de criteris d'elegància, d'intel·ligència o èxit, així com seleccionava allò que circulava. L'autodefensa de classe davant aquest domini cultural implicava l'assumpció de models d'organització, de comportament, de gust que provenien del control burgès sobre els mitjans culturals i comercials. Tot i això, aquest model s'intentaria fer servir en contra la classe que domina i com a element per a la definició i identificació com a classe. La burgesia, però, imposava el gran marc de la cultura, el marc d'actuació cultural i polític.¹⁷

Guereña ha establert molts matisos a aquesta idea de subsidiarietat de la sociabilitat popular respecte la burgesa. Tot i que els espais específicament obrers o populars puguin reproduir formes burgeses –com l'exemple de la casa del poble com a rèplica del casino burgès–, assegura l'historiador que es diferencien, a part del tipus de públic o les quotes, perquè les primeres tenen la intenció d'articular un model social autònom. El gran ventall d'elements que vol cobrir l'associacionisme popular – socors, cooperatives, instrucció, oci, cultura, etc.- reflecteix, precisament, aquesta voluntat de formular un

---

¹⁶ Gabriel, P., 2015, «Sociabilismes obrers i populars i història política a la Catalunya contemporània», pp. 141-156.

¹⁷ Ucelay da Cal, 1982, *La Catalunya populista : imatge, cultura i política en l'etapa republicana (1931-1939)*, Barcelona: La Magrana, pp. 60-66.

projecte d'organització social autònoma. Per a una entitat obrera resultava d'enorme importància dotar-se d'un espai propi, degut a la visibilitat que li atorgava i a que facilitava la concreció de la seva identitat. La implantació legislativa del descans dominical l'any 1904 va ser de gran rellevància per al major temps lliure de les classes populars i, per tant, per a la seva sociabilitat. Segons l'historiador, les principals finalitats d'ateneus, casinos i altres tipus de societats eren la instrucció i la cultura, mentre que l'oci era quelcom secundari. Guereña considera, d'aquesta forma, que l'autonomia dels projectes socioculturals de les classes populars a finals del segle XIX i principis del XX és el que comporta la configuració d'una xarxa associativa potent. Això resulta molt important també en la dimensió política: molts actors polítics tindran l'objectiu de construir organitzacions específicament dedicades als sectors populars i on es desenvolupessin activitats educatives i culturals i, caldria afegir, es socialitzés i es difonguessin idees polítiques.¹⁸ D'aquesta forma, i partint de les consideracions de Guereña, aquest treball té l'objectiu de comprendre els mecanismes d'articulació i vertebració cultural, moral i política de les classes populars de Sant Martí de Provençals de forma autònoma, tot tenint present l'eix de la relació que aquesta vertebració va tenir amb la cultura, l'oci i la sociabilitat desenvolupades per la burgesia al llarg del segle XIX.

Aquest èmfasi en el potencial dels estudis de sociabilitat de cara a entendre l'articulació política dels sectors populars, que ha apuntat Pere Gabriel recentment, pot ser explotat en enfocar la importància a nivell polític de l'associacionisme obrer i popular.¹⁹ Per tal d'estudiar els casos d'estudi plantejats en aquesta recerca, per tant, el marc dels estudis de la sociabilitat ofereix les millors possibilitats d'enfocament metodològic i d'interpretació històrica. És una eina d'un gran potencial per a la comprensió de diferents cultures polítiques en el món obrer i popular, més enllà de la història política formal –partits, aliances, conjuntures, etc.-: d'una corrent política determinada. És, doncs, una possibilitat d'introduir satisfactòriament la política en el camp de la història social, així com també de donar una dimensió social més profunda a la història política.

La inextricable relació entre sociabilitat i politització és explicada per Chapman Quevedo a partir de com els individus experimenten les seves relacions de poder, de

---

¹⁸ Guereña, J-L., 2005, *ibidem*, pp. 30-59.

¹⁹ Gabriel, P., 2015, *ibidem*, pp. 153-156.

quins mitjans utilitzen aquests individus per relacionar-se amb la resta de la societat. En definitiva, com es desenvolupen les relacions de poder a través de les formes de sociabilitat. Quelcom compatible, per altra banda, amb el fet que les formes de sociabilitat siguin per si mateixes símbols de la societat, doncs constitueixen formes culturals fruites d'unes determinades relacions socials. Els estudis de sociabilitat, en relació a la política, també permeten analitzar com els sectors populars de la societat rebien i assimilaven els discursos ideològics que generava la politització de la població.²⁰

2.3. Associacionisme i cooperativisme al període de la Restauració

Tal com assenyala Pere Solà, una de les formes més adequades per abordar la sociabilitat es troba en l'estudi de l'associacionisme de forma integral, en tant que manifestació d'una sociabilitat organitzada i motivada per una multitud d'interessos i factors individuals i socials.²¹

El fenomen de l'associacionisme ha estat estudiat des de múltiples perspectives. Arran de la penetració de la noció de sociabilitat a la historiografia espanyola, emparellada amb el creixent interès en la història de la societat civil més enllà de les seves manifestacions polítiques més organitzades, l'interès pel fenomen associatiu s'ha vist multiplicat en les darreres dècades. Cal tenir en compte diferents consideracions sobre aquest fenomen abans d'entrar en el seu impacte en l'etapa de la Restauració. En primer lloc, que el paper que compleixen les associacions en el si de la societat s'emmarca en el compliment de necessitats comunitàries primàries, com la protecció, la instrucció, la diversió o el prestigi social, entre d'altres. Les entitats associatives, per tant, i com ha afirmat Pere Solà, estan caracteritzades per la seva polivalència funcional.²² En darrer lloc, és necessari tenir en compte el paper de la comunitat, sigui local, productiva, veïnal o d'altre tipus, com a estructuradora de l'associacionisme. En concret, com ha assenyalat Jorge Uría, la classe social com a criteri fonamental en l'estructuració del fenomen associatiu. Els mecanismes de la dinàmica associativa estan marcats, d'aquesta

---

20 Chapman Quevedo, W.A., 2015, *ibidem*.

21 Solà, P., 2003, «Asociacionismo en la España periférica: tipología y rasgos dominantes», p. 96.

22 Solà, P., 1997, «Poderes y asociacionismo en la España contemporánea (siglos XIX y XX). Algunas consideraciones», p. 370.

forma, pels fenòmens associats a les relacions socials, des de la solidaritat de classe a les relacions interclassistes.²³

El darrer terç del segle XIX va experimentar-se a l'Estat espanyol un auge pronunciat de l'associacionisme. Les raons d'aquest creixement del fenomen associatiu són diverses. En primer lloc, s'ha assenyalat a la debilitat de l'Estat com un dels principals factors, degut a que el seu rol de no interventor en els àmbits educatiu, cultural, sanitari o de protecció social va deixar un buit que va facilitar que altres actors, sorgits d'entre la societat civil, poguessin jugar el paper d'impulsors de les dinàmiques associatives. Els processos de secularització i de laïcització de la societat, en especial a l'àmbit urbà, juguen també un rol fonamental en el sorgiment de noves i exitoses formes de sociabilitat. L'Església havia estat l'agent principal de sociabilitat i associacionisme al llarg de l'era preindustrial, i durant tot el segle XIX va reduir-se gradualment la seva influència en la vida urbana, alhora que perdia notable presència en l'espai urbà degut a les desamortitzacions i la crisi de diferents institucions eclesiàstiques. Aquest abandonament del paper tradicional que l'Església havia jugat en el transcórrer de la sociabilitat urbana va anar emparellat amb la creixent voluntat dels sectors populars per desmarcar-se de la seva òrbita, degut a la creixent consciència laica de la població treballadora -manifestada, en ocasions, amb un anticlericalisme explícit-.²⁴

Per altra banda, convé tenir present que el sentit comunitari lligat a l'ofici és un element clau que va configurar la vida associativa al llarg del segle XIX. Un element, doncs, de pervivència de la tradició gremial que es va manifestar, de fet, en l'associacionisme del segle XIX en el tipus de prestacions assistencials, en les advocacions sacres en el títol de les societats, en el propi marc estatutari i en les nocions d'honorabilitat i d'ofici, entre d'altres. També cal assenyalar, com a actors determinants de l'associacionisme, la família, l'edat i el gènere.²⁵

Més rellevant que el propi auge associatiu és l'aparició de múltiples noves formes d'associar-se. Al segle XIX apareixen, arran de les transformacions urbanes i socials, nous espais i formes de sociabilitat, com els ateneus, els cercles, els casinos o els liceus.

---

23 Uría, J., 1997, «En torno a las comunicaciones presentadas a: Asociacionismo», pp. 339-352.

24 Uría, J., 1997, *ibídem*, p.340; Maurice, J., 1989, *ibídem*, pp. 139-140; Ralle, M., 1989, *ibídem*, p. 164; Batalla, R., Batalla, R., 1999, *Els Casinos republicans: política, cultura i esbarjo : el Casino de Rubí, 1884-1939*, Barcelona : Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 201-204.

25 Uría, J., 1997, *ibídem*.

Desenvolupats inicialment per la burgesia al llarg del segle XIX com a indrets on establir relacions socials i econòmiques, on construir xarxes d'interessos mutus i on desenvolupar i intercanviar inquietuds culturals, en aquests espais es practicaven, generalment, jocs autoritzats, lectures, diferents activitats educatives i culturals i es bevia en companyia. Maurice, afirma que, tot i que es pretengués prioritzar la visibilització del component cultural de les associacions, els elements de diversió tenien preeminència en les demandes dels membres.²⁶

Les Societats de Socors Mutus (SSM) són, a nivell popular, les primeres formes de sociabilitat organitzada: són especialitzades, ofereixen ajudes en cas de malaltia o mort, tenen regles estrictes i un codi moral rígid. Són successores directes de les entitats d'ofici que durant l'era preindustrial agrupaven els treballadors dels gremis sota la invocació d'un sant o apòstol. Les cooperatives de consum, objectes de recerca en aquest treball, quant a estructura i funcions bàsiques, s'assimilen a les SSM, en especial pel que fa al sistema de quotes i als serveis oferts.

Ramon Batalla assegura que l'activitat real de les associacions no tenia perquè coincidir amb la nomenclatura: es poden trobar amb assiduïtat ateneus amb activitats recreatives, casinos amb activitats culturals, cooperatives econòmiques amb ball, escola i teatre, etc.²⁷ En definitiva, la multiplicitat de serveis i d'espais que oferien cada associació eren, generalment, notables, resultant insuficient la classificació d'aquestes a partir de l'acompliment d'una sola funció o de la recerca d'un sol objectiu. El propi Batalla, a partir del seu estudi monogràfic sobre un casino republicà de la ciutat de Rubí, mostra les diferents activitats i espais que s'inclouen en el funcionament quotidià d'una entitat associativa durant l'etapa de la Restauració. L'historiador en destaca el triple caràcter del casino que estudia: recreatiu, cultural i polític. Entre les activitats destaquen, per la seva permanència al llarg dels anys, el cafè, el ball, el teatre, el cor o la biblioteca. D'aquesta forma, en el cafè de la societat es distribuïen diferents diaris, la informació dels quals es comentava, discutia i contrastava. S'hi feien partides de dòmino, escacs i cartes, mentre que, tot i que la beguda més habitual fos el cafè, begudes alcohòliques com licors, vermut o cervesa eren servits amb assiduïtat. Era freqüentat només per

---

²⁶ Maurice, J., 1989, *ibidem*, p. 141.

²⁷ Batalla, R., 1999, *ibidem*, p. 207.

homes, excepte en diades especials, per la qual cosa es configurava com un espai de sociabilitat eminentment masculí.²⁸

També especial menció mereixen les tabernes, espais que van proliferar a finals del segle XIX, en especial al nord de la Península, i que van constituir-se com a llocs privilegiats de la sociabilitat informal entre els treballadors. Carregada de molts elements considerats com a vicis, eren percebudes com una amenaça a l'ordre moral i la organització social imperant per part de les classes dirigents. Objecte de crítiques per part de tothom, era un espai multifuncional d'una intensa sociabilitat, sobretot, a través de formes populars d'oci com les tertúlies, els jocs de cartes o les cançons i balls. Escapava de la mediatització i del control dels burgesos, raó per la qual aquests dedicaven atacs dialèctics constants contra les tabernes. També per part del moviment obrer per ser un lloc d'alienació dels treballadors i de foment de l'alcoholisme. Constituïen un espai d'oci escindit de l'àmbit i activitat del treball urbà. Eren, també, espais de solidaritat masculina.²⁹

Pel que fa al context legal on es va desenvolupar l'associacionisme de la Restauració, destaca la importància de la Llei d'Associacions de l'any 1887, clau per entendre la vessant formal i organitzativa de les entitats. Aquesta Llei vigent durant moltes dècades va suposar l'establiment definitiu d'una reclamació tradicional dels moviments populars al llarg del segle XIX, la llibertat d'associació. La Llei, no obstant, establia una sèrie d'estrictes requisits que tota associació estava obligada a complir. Era obligatori que en els estatuts de les associacions hi figurés un article on s'especificqués que la societat no tenia caràcter polític. Les entitats, abans de constituir-se, havien de presentar la societat al govern civil de la província. Les autoritats havien d'estar informades dels dies de les reunions i dels noms dels directius. Anualment havien de presentar un balanç econòmic de la societat i posar els fitxers en disposició de les autoritats, les quals tenien la potestat de suspendre qualsevol reunió. El ministeri de la governació i els governs civils, per tant, quedaven com a responsables de la vigilància de les associacions, reflectint una clara voluntat de conèixer el món associatiu per tal de poder-lo controlar. La Llei d'Associacions, a més, va ser suspesa fins a 19 vegades fins al final de la II República,

---

28 Batalla, R., 1999, *ibídem*, pp. 123-156.

29 Per un anàlisi del paper de les tabernes en la sociabilitat popular, veure Guereña, J-L., 2005, *ibídem*, pp. 107-113; Uría, J., 2015, pp. 61-73; Uría, J.,

2003, «La taberna: un espacio multifuncional de sociabilidad popular en la restauración española», pp. 571-604.

degut a problemes d'ordre públic. Pel que fa als estatus i els reglaments de les associacions, aquests es realitzen abans de constituir-se per ser enviats a les autoritats. Són formals i repetitius, però rebel·len els objectius principals i declarats de les entitats, les seves regles internes de funcionament i els codis socials, ideològics i morals que pretenen respectar. Comporta la codificació dels objectius, de les formes de participació i dels mecanismes d'exclusió.³⁰

Catalunya ha estat un territori especialment fructífer pel que fa al desenvolupament associatiu de la seva societat. Les societats mutualistes, els casinos i els ateneus, entre d'altres, van ser un element bàsic de la socialització popular, tant en l'àmbit de la instrucció com en el de l'oci o el de l'assistència social. Des de mitjans del segle XIX, la trama associativa afavoria la transmissió cultural i constituïa un poderós instrument d'educació reglada i d'educació informal.³¹

El principal estudi de referència sobre l'associacionisme català és el realitzat per Pere Solà, que va elaborar, amb altres historiadors, un cens d'associacions modernes a Catalunya, des de 1874 fins a finals del franquisme.³² Com a font bàsica, van utilitzar el Registre d'Associacions del Govern Civil de Barcelona, on hi han estat inscrites fins a 22000 entitats. A Barcelona –inclosos municipis annexats- consten, per a les dècades que ens interessin, el següent nombre d'entitats registrades: 105 fins el 1880; 1589 els anys 1880; 1333 els 1890; 2116 els 1900; i 2027 els 1910.³³ Aquest cens elaborat per Solà i altres historiadors es constitueix com a punt de partida de qualsevol estudi sobre la vida associativa a la Catalunya contemporània.

Fins les darreres dècades, la difusió de la cultura i de la instrucció populars passava necessàriament per les oportunitats que va donar la xarxa associativa. L'evolució de l'alfabetització al Barcelonès -sempre una de les comarques capdavanteres en l'alfabetització degut al seu caràcter urbà- és una clara mostra d'una transformació crucial en la societat catalana contemporània : del 21% d'alfabetitzats el 1860 es passa

---

30 La informació sobre el desplegament legislatiu del dret d'associació, a Guereña, J-L., 2005, *ibidem*, 35-49.

31 Solà, P., 2003, *ibidem*.

32 Solà, P., 1993, *Història de l'associacionisme català contemporani : Barcelona i comarques de la seva demarcació, 1874-1966*, Barcelona : Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, Direcció General de Dret i d'Entitats Jurídiques.

33 Solà, P., 1993, *ibidem*, p. 15.

al 63% el 1920, a partir d'aquesta evolució: 27% el 1877, 32% el 1887, 44% el 1900 i 54% el 1910.³⁴

Les dues associacions elegides per realitzar l'estudi de cas d'aquest treball són dues cooperatives de consum. Per tal de comprendre el marc teòric a partir del qual s'analitzaran aquestes entitats, resulta necessari saber la naturalesa d'aquestes associacions i el que coneixem del seu paper a la Catalunya de la Restauració. La raó per la qual van ser impulsades diferents societats cooperatives de consum va ser la voluntat de contrarestar l'increment del preu dels aliments a partir de l'oferta de productes de primera necessitat a preus més favorables que al mercat. Moltes, com les que estudiem en el treball, combinaven cooperativisme amb mutualisme, ja que oferien assistència en cas de malaltia, defunció o atur. El funcionament es produïa a partir de l'establiment d'un capital social a través de les quotes d'adhesió dels socis fundadors. Les formes de pagament de les mercaderies eren variables: anticipada, mensual, per desenes, etc.³⁵

Els encarregats de tirar endavant una cooperativa de consum eren els mateixos obrers, per tal d'ajudar-se mútuament a través de menjar més econòmic però també amb la intenció, com la resta de formes d'associar-se, de poder desenvolupar una activitat cultural dinàmica. Els socis, que contribuïen periòdicament amb les seves quotes al manteniment de les societats, es comprometien a comprar una determinada quantitat de béns a la cooperativa per assegurar el seu funcionament. En contrapartida, en cas que un soci es trobés en una situació de dificultat degut a alguna malaltia, defunció o situació d'atur, aquest podia rebre l'ajut que la cooperativa creies convenient.³⁶

---

34 Solà, P., 1993, *ibidem*, p. 16.

35 Guereña, J-L., 2005, *ibidem*, 89-95.

36 Arxiu Històric del Poblenou, 2001, *El Poblenou: 150 anys d'història*, Barcelona: AHPN, pp. 34-35.

2.4. La cultura política republicana a finals del segle XIX i principis del segle XX

La historiografia tradicional havia considerat les tendències polítiques republicanes alienes a la classe obrera, degut a que haurien estat impulsades per forces de la burgesia i les classes mitjanes i a què no proporcionaven una perspectiva de classe en el seu ideari. Aquells moments en què els obrers s'havien alineat amb posicions o lluites del republicanisme es tractaven com aliances puntuals o com un estat de consciència de classe no desenvolupat. Aquesta visió s'ha matisat a bastament les darreres dècades, i ha permès llegir el moviment republicà i la seva connexió amb el món obrer de forma més rica i complexa.³⁷

Un fenomen de rellevància destacada va ser la transformació de la política a finals del segle XIX i principis del segle XX. En aquest procés, que va conduir d'una política d'elit a una política de masses al llarg del món occidental, el paper que va jugar el desenvolupament de l'associacionisme i de les noves formes de sociabilitat va ser fonamental. L'eixamplament de la base electoral i la demanda d'accés als drets polítics, per una banda, i la tendència a què el marc de l'acció política fos, cada cop més, el de l'Estat-nació, per l'altra, són els dos pilars d'aquest procés transformador. És en el món de la sociabilitat popular naixent on s'esdevenen els processos de modernització i nacionalització de la vida política i d'intervenció creixent dels sectors populars en la cosa pública. És on les classes populars entren en contacte amb el món de la política – premsa, institucions, ideologies, dirigents, ...- i on fan aprenentatge de la vida democràtica. És el punt de trobada entre la política estatal i la cultura comunitària local, el que suposa un element de nacionalització i estatalització de la política. Són un pas intermedi al sorgiment dels gran partits de masses, amb seccions locals, organismes de coordinació territorial, etc., quelcom del qual a Espanya no es pot parlar fins els anys 1930.³⁸

El paper de les associacions, incloses aquelles no explícitament polítiques, en el procés de transformació política és cabdal, i per a l'anàlisi d'aquest rol de les associacions és

---

37 Especial atenció mereixen les contribucions d'Àngel Duarte (Duarte, A., 1997, «La esperanza republicana», 169-199) i de Pere Gabriel (Gabriel P., 2005, «Sobre la cultura política popular i obrera a Catalunya al segle XIX. Algunes consideracions», 15-42).

38 Batalla, R., 1999, *ibidem*, pp. 209-216.

imprescindible com a eina teòrica comptar amb el concepte de cultura política. Aquest concepte es refereix a aquell conjunt de conceptes, idees, valors i referents amb els quals un determinant sector de la societat viu, analitza i interpreta la societat i la política. La formació, el desenvolupament o la consolidació d'una determinada cultura política està lligat, entenem, a xarxes socioculturals sòlides a partir de les quals els individus es socialitzen, interactuen entre si, es polititzen i intercanvien opinions. Una de les diferents aproximacions al món republicà de l'època a través d'aquesta òptica ens suggereix que l'articulació lingüística de la identitat grupal republicana va produir-se a través de les autorrepresentacions, dels conceptes i dels discursos. Aquests elements configuren com percebien i com pensaven el món els individus que s'identificaven com a republicans, és a dir, la cultura política republicana.³⁹

La situació del món republicà català a finals del segle XIX, en especial pel que fa al seu teixit associatiu, ha estat objecte de discrepància en quant el seu estat de vitalitat. Es va generalitzar la idea d'un món minvant i, fins i tot, decrepit, on els espais de sociabilitat lligats directament amb l'ideari republicà no eren un element significatiu de politització dels sectors populars, on els models associatius no estaven modernitzats, i que la seva revitalització es produiria a la primera dècada del segle XX, a mans del lerrouxisme. Ramon Batalla, a partir de la seva recerca, ha conclòs que els casinos republicans del segle XX no eren cap novetat respecte aquells desenvolupats a les últimes dècades del segle XIX, ni que la seva vitalitat fos d'una diferència significativa.⁴⁰

Pel que fa a l'aspecte organitzatiu i ritual del republicanisme, l'estudi que més ha aprofundit ha estat el de Joan B. Culla sobre el fenomen del lerrouxisme els primers anys del segle XX. El Partit Republicà Radical, fundat legalment el 1908, tenia com a bases organitzatives una trama d'ateneus, casinos i centres que tenien una existència prèvia i autònoma a aquest, però que van passar a estar associades al partit. A part dels objectius polítics, en aquestes entitats s'hi mencionaven, en els estatus, uns objectius

---

39 Per a un desenvolupament més extens del concepte de cultura política a Espanya, veure Gabriel, P., 2005, «Sobre la cultura política popular i obrera a Catalunya al segle XIX. Algunes consideracions»; Diego Romero, J., 2008, «La cultura política de los republicanos finiseculares»; Miguel, R., 2008, «Historia, discurso y prácticas sociales: una contribución a los futuros debates sobre el republicanismo decimonónico y las culturas políticas».

40 Batalla, R., 1999, *ibidem*, pp. 211-212.

secundaris d'educació, beneficència i lleure, que les situava en el mateix pla de polivalència funcional que les societats no polítiques.⁴¹

Els canvis més significatius que va comportar l'aparició del lerrouxisme com a moviment polític es troben en l'aspecte organitzatiu. L'exemple més notable és la casa del poble, una institució que apareix per primera vegada a l'Estat el 1903. Consisteix en la idea d'una llar pròpia, d'un espai comú on conviure. El mateix Lerroux afirma, sobre les funcions d'aquests espais: *montaremos escuelas, talleres, cooperativas de consumo, (...) agrupación de socorros mutuos, (...) oficina electoral, teatro, gimnasio higiénico (...) biblioteca popular, café, restaurant, ...*⁴² Es produïa, d'aquesta forma, l'assumpció de les estructures associatives desenvolupades per la sociabilitat popular des d'uns anys abans. La solidaritat veïnal i el sentiment de pertinença al barri eren, com hem vist, molt intensos a Barcelona, la qual cosa va ser aprofitada pel centre republicà per a establir-se com un espai de reunió i discussió dels problemes locals i també de qüestions nacionals i globals a través de conferències i mítings que obrien als assistents temes que fins llavors es trobaven més lluny del seu abast. També oferia, paral·lelament, un espai d'esbarjo pels veïns i coneguts, així com unes funcions assistencials i de beneficència, incloses cooperatives de consum.⁴³

2.5. La sociabilitat obrera i el republicanisme a Sant Martí de Provençals

Pere Gabriel ha subratllat el paper de la vertebració social i política d'uns espais urbans concrets de sociabilitat com a eixos unificadors i creadors d'una determinada cohesió i identitat popular de Barcelona, en especial a les primeres dècades del segle XX.⁴⁴ Els espais on es va produir el desenvolupament d'una sociabilitat espontània van ser fonamentalment de caràcter local, en les petites poblacions del Pla i posteriors barris barcelonins. A través del carrer i les relacions de veïnatge, de les solidaritats laborals,

---

41 Culla, J., 1986, *El Republicanisme lerrouxista a Catalunya : 1901-1923*, Barcelona : Curial.

42 Culla, J., 1986, *ibidem*, p. 100.

43 Culla, J., 1986, *ibidem*, pp. 102-106.

44 Gabriel, P., 2015, *ibidem*, p. 150.

dels locals, de les tabernes i de les associacions es van establir unes dinàmiques locals que van contribuir a formar les xarxes de sociabilitat popular a l'espai urbà.

Chris Ealham ha estat l'historiador que més ha desenvolupat la tesi d'una construcció de la ciutat de Barcelona a partir de cada poble i barri com a nucli de relacions i d'identitat primordial. Els barris i pobles s'haurien constituït com a espais d'una geografia social íntima, on les esferes pública i privada es trobaven entrelligades degut a que la situació de l'habitatge impossibilitava la privatització de la vida diària. Especial rellevància cobra, en aquesta sociabilitat, la immigració en sèrie, a partir de la qual els immigrants d'un mateix poble o comarca s'apinyaven en determinants barris, carrers o blocs de pisos, constituint-se d'aquesta forma xarxes basades en el parentesc que permetien fer arrel ràpidament en la ciutat d'acollida. Una forma arrelada de consciència local sobre les relacions de poder en un espai determinat, d'una visió del món construïda des de baix, configurava un esperit de barri.⁴⁵ Tot i que el treball d'Ealham va enfocat a explicar la gènesi de la implantació de l'anarquisme a Barcelona, i vehicula els elements de sociabilitat popular que relata a aquest fenomen, la seva explicació de les xarxes de sociabilitat centrades en els barris i pobles com a nuclis centrals de l'esdevenir social i cultural és un punt de partida imprescindible per a abordar la història de Sant Martí de Provençals al llarg del segle XIX i, sobretot, a l'etapa de la Restauració.⁴⁶

Entrant ja directament al cas de Sant Martí de Provençals, trobem com el principal estudi del desenvolupament econòmic de la indústria en aquest indret és el realitzat pels historiadors Jordi Nadal i Xavier Tafunell. Ambdós expliquen l'accelerada transformació de Sant Martí d'un petit municipi agrícola a un gran nucli fabril, capdavanter en molts aspectes en la industrialització de tot l'Estat espanyol. El desenvolupament industrial de Sant Martí, com la resta de pobles del Pla, va donar-se fonamentalment a causa de la congestió espacial de la capital. La situació física de Sant Martí va suposar un benefici per aquest, en especial gràcies a la proximitat de la façana marítima amb la Barceloneta i al fet que el Rec Comtal, que traslladava l'aigua des del riu Besòs, creuava el municipi.

Els autors esmentats divideixen el procés industrialitzador martinenc en tres fases, que exposem resumidament. La primera d'elles abraçaria des del 1847 al 1861, i estaria

---

45 Ealham, C., 2005, *La Lucha por Barcelona : clase, cultura y conflicto, 1898-1937*, Madrid : Alianza, p. 71.

46 Ealham, C., 2005, *ibídem*.

caracteritzada per un primerenc procés de trasllat de la impressió de teles fora de Barcelona, del qual els indianaires establerts a Sant Martí serien la punta de llança. A part de filadors i teixidors, que eren majoria, també s'hi trobaven adroguers, midoners, saboners, constructors i fariners, entre d'altres. Aquests anys van suposar una veritable ruptura amb el passat de la població, com mostra el gran salt demogràfic que experimenta: de 2444 habitants el 1846 a 9333 el 1860.

La segona etapa va transcórrer entre el 1861 i el 1904, i es tracta de l'època més brillant de la història industrial martinenca. La bona marxa del tèxtil, acompanyada d'una amplió ventall d'altres indústries, marquen el període en el qual Sant Martí de Provençals es converteix amb claredat en el segon nucli industrial de Catalunya, així com l'espai físic on més màquines de vapor es concentraven de tot Espanya. Al llarg d'aquestes dècades es reafirma la preeminència del ram de l'aigua, es produeix un auge de la fabricació llanera – Sant Martí es converteix en el tercer nucli llaner espanyol-, es viu l'aparició i el monopoli dels filats de jute i un salt espectacular del tissatge del cotó que es comptabilitza en 3839 telers mecànics l'any 1904 i que es va traduir en la conversió en la capital espanyola dels teixits de cotó. A part, Sant Martí comptava amb un potent sector alimentari i una indústria química molt destacada -el 1904 representava el 34% de la química catalana-, entre molts altres sectors. La xarxa industrial martinenca estava basada en una gran quantitat de fàbriques petites i mitjanes, sense pràcticament presència de grans estructures empresarials. El constant i accentuat creixement industrial al llarg de l'etapa va permetre a la població passar de suposar el 16,8% de la contribució industrial de tot el Pla l'any 1861 a suposar el 32,2% el 1904.

Finalment, l'etapa entre 1904 i 1930 es caracteritza pel manteniment del creixement - es doblen les firmes industrials i la població creix de 54469 habitants a 161464- i per la diversificació i major complexitat de l'estructura industrial. La metal·lúrgia, la química, el paper, la seda o les arts gràfiques augmenten la seva importància, mentre que el ram de l'aigua, el cotó o llana s'estanquen. Paral·lelament, s'experimenta un impuls urbanitzador i constructor, en part degut a l'arribada massiva d'immigrants d'altres parts de l'Estat. Per concloure, volem destacar com els autors subratllen la densitat i diversitat del món industrial martinenc, més semblant a una població del centre d'Anglaterra que a les ciutats industrials espanyoles, que solien ser molt més especialitzades.⁴⁷

---

47 Nadal, J., Tafunell, X., 1992, *Sant Martí de Provençals, pulmó industrial de Barcelona : 1847-1992*, Barcelona : Columna, pp. 37-207

L'impacte de l'accelerada i exitosa industrialització va generar un paisatge sociocultural força particular al municipi de Sant Martí de Provençals. La importància del fenomen migratori va ser cabdal en la configuració de Sant Martí al llarg de la segona meitat del segle XIX, contribuint com a factor principal a l'espectacular ascens demogràfic del municipi. La procedència dels immigrants solia centrar-se, contràriament al que afirmaven els plantejaments més tradicionals, en les ciutats mitjanes del territori català, com Reus, Manresa, Mataró o Igualada, on les famílies immigrades ja dedicaven la major part de la seva força de treball al tèxtil, tant a través del treball en una fàbrica o taller com a través del treball a domicili. Als darrers vint anys de la centúria, i arran, sobretot, de l'impacte de la crisi agrícola generalitzada, va iniciar-se també una immigració procedent de fora de Catalunya, protagonitzada fonamentalment per valencians i aragonesos.⁴⁸

El principal estudi sobre les condicions de vida i el desenvolupament de la vida quotidiana a Sant Martí es troba a càrrec de Teresa Mirri. L'autora assenyala diferents trets del municipi característics d'aquells espais que van patir una ràpida industrialització. D'aquesta forma, un urbanisme caòtic i miserable, unes condicions higièniques deplorables, freqüents infeccions de l'aigua, acumulacions de deixalles i aigües estancades o la manca d'il·luminació, entre molts altres dèficits, marcaven l'espai públic de vida de les classes populars martinencs. Pel que fa als espais laborals i domèstics, en ambdós s'hi produïa una acumulació humana que, acompanyada per la insalubritat, els convertien en caldos de cultiu de les epidèmies. A les fàbriques i tallers aquestes condicions es veien agreujades degut a la manca de ventilació i d'il·luminació adequada. Pel que fa a les condicions de treball, Mirri apunta a que els salaris es movien entre les 10 i les 30 pessetes i les jornades solien pujar de les 8 i, sovint, de les 10 hores. Existia una abundant mà d'obra femenina i infantil, degut a la preeminència del tèxtil. Les diferències de sous i jornades van establir diferències entre la població obrera martinenca, permetent, segons Mirri, que els que estaven una

---

48 Mirri, M.T., 2001, *Vida quotidiana en un poble industrial : Sant Martí de Provençals 1862-1925*, Barcelona : Districte Sant Martí. Arxiu Municipal de Barcelona, pp. 39-47. Per a una lectura sobre els trets principals de les migracions catalanes del segle XIX, veure Camps Cura, E., 1995, *La Formación del mercado de trabajo industrial en la Cataluña del siglo XIX*, pp. 49-58; 80-87.

mica menys ajustats poguessin participar i beneficiar-se de les pautes que anaven conformant la cultura obrera.⁴⁹

El desenvolupament del sindicalisme a Sant Martí de Provençals va ser d'una gran rapidesa al llarg de la segona meitat del segle XIX. L'àmplia difusió de Les Tres Classes del Vapor, sindicat reformista capdavanter en el sector tèxtil, va marcar el sindicalisme martinenc fins a finals de la centúria. La secció martinenca de les Tres Classes del Vapor, de fet, es van integrar a la Federació Regional Espanyola de la AIT el 1872. Una alta conflictivitat laboral va marcar la dècada dels 1880, sobretot al ram de l'aigua, mentre que els anys 1890 la crisi de les Tres Classes del Vapor va combinar-se amb l'auge de l'acció directa anarquista. La primera dècada de 1900 va viure un repunt de la conflictivitat obrera, mentre que a Setmana Tràgica va ressonar de forma molt destacada al ja llavors barri barceloní, gràcies al protagonisme de primera línia del Poblenou en els aldarulls del 1909. Mirri subratlla el paper de les Damas Rojas, del Partit Radical, que havien realitzat treballs entre les obreres analfabetes de les fàbriques tèxtils, com a incitadores de l'anticlericalisme que va explotar a la Setmana Tràgica i que es va manifestar a través de la crema de diferents edificis religiosos pertanyents a patronats.⁵⁰

Al llarg de la segona meitat del XIX es va produir l'estructuració d'un dens teixit associatiu a Sant Martí, per part, segons Tirri, de partits polítics, moviment obrer, maçoneria o Església, i no pels mateixos obrers, que estaven impeditos per la seva dura quotidianitat. Va ser important perquè facilitaven la supervivència en una època de total desprotecció de les classes populars. Es va produir, d'aquesta forma, una ràpida consolidació de la tendència a agrupar-se i associar-se de la societat martinenca per tal de satisfer les necessitats de la població. L'educació dels treballadors va ser assenyalada com a instrument bàsic per a millorar les seves condicions vitals, configurant-se com un dels pilars del moviment associatiu, i en els discursos republicans i anarquistes l'educació i la cultura eren interpretades com a eines alliberadores dels sectors populars.

51

---

49 Mirri, M.T., 2001, *ibidem*, pp. 51-61.

50 Mirri, M.T., 2001, *ibidem*, pp. 67-85.

51 Mirri, M.T., 2001, *ibidem*, pp. 91-95.

També van desenvolupar-se societats explícitament polítiques, les activitats de les quals no només es centraven en la difusió d'un ideari i discurs polític concret a través de lectures, debats, mítings o conferències, sinó que, com la resta d'associacions, també duïen a terme classes o celebracions fonamentals en la consolidació de xarxes de sociabilitat popular. Aquestes entitats van permetre el manteniment del republicanisme com a ideal present en les mentalitats col·lectives de les classes populars un cop derrotada la I República. Entre 1879 i 1896, es comptabilitzen fins a 35 centres explícitament polítics, l'enorme majoria republicans de diferents tendències. Ja a inicis del segle XX, el lerrouxisme va adquirir una presència important a Sant Martí, a través d'una àmplia xarxa de centres, cases i ateneus des d'on es pretenia fer arribar el seu discurs mimetitzant-se amb la xarxa de serveis assistencials i d'oci preexistents.⁵²

Pel que fa al cooperativisme, aquest s'inicia a Sant Martí l'any 1876 amb la fundació de la cooperativa de consum L'Artesana. La cooperativa més destacada, en importància i volum, serà La Flor de Maig, creada el 1890, i que ha estat objecte d'estudis històrics de referència per a la nostra recerca.⁵³ La tendència del moviment cooperatiu, accentuada en el canvi de segle, va ser el de separar-se de la lluita política, el que va provocar l'abandonament d'alguns dirigents obrers del món cooperatiu. En la majoria de cooperatives s'exigia als socis la condició d'obrer, és a dir, dependre d'un jornal, fos fix o temporal. La cooperació tant en vitalles com en efectiu amb els casos de vagues no eren infreqüents.⁵⁴

En el cens d'associacions elaborat per Pere Solà, allò referent a Sant Martí de Provençals està dividit en base als barris actuals. Pel que fa a aquells que corresponen a Sant Martí, el cens assenyala les següents dades d'interès: al Poblenou es registre 8 cooperatives abans de 1914, només una d'elles oberta al segle XIX: L'Aliança del Poblenou. En aquests mateixos anys, 7 entitats es troben definides com a obreres i 11 entitats com a mutuels o de socors mutus.⁵⁵ A Sant Martí de Provençals –com a denominació d'un dels barris que formaven antigament la totalitat del municipi– es

---

⁵² Mirri, M.T., 2001, *ibidem*, pp. 95-100; 162-163.

⁵³ Patronat Flor de Maig, 1999, *La Flor de Mayo : 1896-1999*, Barcelona : Patronat Flor de Maig; Burillo, L., García de Lázaro, M.L., 2006,

Flor de Maig : del cooperativisme al servei als municipis, Barcelona : Diputació de Barcelona.

⁵⁴ Mirri, M.T., 2001, *ibidem*, pp. 105-108.

⁵⁵ Solà, P., 1993, *ibidem*, pp. 46-47.

comptabilitzen 18 cooperatives engegades al segle XIX, a les que s'hi sumen 15 els anys inicials del segle XX fins el 1914. Predominen, en aquest període, i amb molta diferència, les societats de socors mutus.⁵⁶ Pel que fa al Clot i Camp de l'Arpa, només hi figuren 2 cooperatives abans del 1914, les 2 obertes el mateix segle XX, tot i que cal assenyalar que una d'elles, l'Antiga del Camp de l'Arpa, figura com a registrada l'any 1908, apareix com a la cooperativa més antiga de Sant Martí de Provençals, fundada el 1866, per altres fonts.⁵⁷

---

⁵⁶ Solà, P., 1993, *ibidem*, pp. 54-58.

⁵⁷ Solà, P., 1993, *ibidem*, p. 60.

3. Plantejament metodològic

El treball de camp d'aquest projecte està dedicat al cas del municipi -i posterior barri de Barcelona- Sant Martí de Provençals. Aquest estudi presenta tres investigacions diferents, una que pretén ser aproximativa al fenomen de la sociabilitat i l'associacionisme martinenc a les darreres dècades del segle XIX i, les altres, dos recerques detallades sobre dues associacions martinencs que es van desenvolupar al llarg de les dues primeres dècades del segle XX. El primer cas es tracta de l'estudi de la documentació de l'ajuntament de Sant Martí de Provençals, concretament, aquelles fonts que fan referència a l'activitat cultural i recreativa al municipi anteriorment a l'annexió a Barcelona, produïda l'any 1897. Aquest fons consisteix en l'intercanvi de cartes que l'alcaldia va tenir amb les associacions del municipi. L'objectiu d'aquesta primera part de la recerca és realitzar una aproximació a l'estat de l'associacionisme martinenc durant els primers anys de la Restauració, tant respecte quines eren les formes predominants d'associar-se entre els veïns martinencs i quins tipus d'associacions tenien un protagonisme més destacat, com quines formes de sociabilitat desenvolupaven i en quines participaven. Tanmateix, aquesta recerca també pretén analitzar la relació del món associatiu de Sant Martí amb la màxima autoritat política local, el seu ajuntament.

La segona part de l'estudi de camp es basa en l'estudi de dues societats cooperatives que es van desenvolupar al llarg dels primers decennis del segle XX, l'una registrada l'any 1903 i l'altra l'any 1905, un estudi que resseguirà les seves primeres passes històriques establint com a límit cronològic de la recerca l'any 1920, degut al fet que l'entrada en la tercera dècada del segle marca un període històric nou amb trets propis i diferenciats. Aquestes dues associacions martinencs són les cooperatives Pau i Justícia i la Formiga Martinenca. L'elecció d'aquestes dues associacions es deu, en primer lloc, al fet que compten amb una documentació que no ha estat estudiada i, en segon lloc, pel fet que sempre s'ha privilegiat altres tipus d'associacions, com ateneus o casinos, com a llocs privilegiats de sociabilitat popular. Es pretén estudiar el funcionament intern i les dinàmiques socials que s'hi establien, a partir de les fonts disponibles, les quals es fonamenten en la documentació generada per les pròpies societats.

Aquesta documentació es fonamenta, en el cas de la societat Pau i Justícia, en els llibres d'actes que recullen les diferents actes de les reunions de la junta general de l'entitat, tant les ordinàries com les extraordinàries, des del 1905 al 1919. També comptem amb el reglament aprovat l'any 1913 i les posteriors modificacions de 1917 i 1919. A més, disposem del registre de socis de l'entitat. A part dels llibre de funcionament regular de la societat, disposem de diferents documents, com denúncies de socis o sol·licituds de treball, que han de servir per complementar el nostre coneixement sobre els primers anys d'aquesta cooperativa.

Pel que respecte a la Formiga Martinenca, tenim també els llibre d'actes de les reunions de la junta general, en aquest cas, a partir tan sols de l'any 1911. També comptem amb els dos reglaments amb els que es va dotar la societat, dels anys 1903 i 1916, així com els llibre d'entrades i sortides dels productes de la tenda. Quant a la documentació no regular, comptem amb les diferents escriptures notariales respecte les operacions del local que va adquirir la Formiga el 1916 i dels pagaments del seu lloguer o de la pòlissa contractada per a aquest, entre d'altres.

Un dels objectius d'ambdues recerques és conèixer el paper d'aquestes associacions en l'accionar de la sociabilitat popular, esbrinant les formes de cooperació i ajuda mútua que s'establien a nivell horitzontal entre les classes populars de Sant Martí. Un altre objectiu el configura l'anàlisi de la base social de la cooperativa, de la informació dels socis que formaven les dues societats a nivell de categoria professional i social, procedència, o nivell d'alfabetització. També figuren com a objectius diferents aspectes relatius al funcionament intern de les societats, com els principis i ideals que es seguien, els mecanismes de cooperació i ajuda amb les que es dotaven i els mecanismes de discussió i exclusió, tenint ben present l'anàlisi a nivell de gènere de l'estructura i la marxa de les cooperatives.

4. Descripció i anàlisi dels resultats

4.1. La sociabilitat popular a la Restauració a través de la documentació de l'ajuntament de Sant Martí de Provençals

La documentació pertanyent a l'Ajuntament de Sant Martí de Provençals en l'àmbit cultural consta fonamentalment de les relacions que l'alcaldia mantenia amb diferents interlocutors a través de cartes, principalment d'associacions, però també d'algun col·lectiu informal. La cronologia d'aquestes relacions se situa entre el 1870, any en que trobem la carta més antiga, i el 1896, data de la carta més tardana. En el capítol de cartes rebudes per l'alcaldia de part de diferents entitats del municipi ens trobem amb un total de 47 missives. En la seva major part es tracta d'invitacions ofertes a l'alcalde per a assistir als actes que les diferents societats celebraven en motiu de determinades festivitats, en especial les festes majors, del municipi o dels diferents barris que el composaven. A continuació detallem les diferents entitats que es van relacionar amb l'alcaldia i el contingut de les cartes que van enviar.

L'entitat que més va comunicar-se amb l'Ajuntament és la Societat l'Aliança del Poblenou, fundada l'any 1868 i dedicada, entre altres activitats, a donar una àmplia oferta de representacions teatrals que van convertir-se ràpidament en referència del municipi. El total de cartes són 10, de les quals, 3 són en motiu de la festa major del Taulat, datades el 1872, 1874 i 1877, i en una de les quals es realitza una petició de muntar un envelat destinat al ball. 7 cartes, enviades consecutivament des del 1886 a 1893 –exceptuant el 1890–, estaven referides a les festes majors de Sant Martí de Provençals, celebrades cada novembre. La Societat l'Aliança oferia, en alguns casos, la informació sobre el programa detallat de les festes, el qual estava format per funcions teatrals extraordinàries, per funcions de ball i, en els 1887 i 1888, concerts i premis als alumnes de l'escola de l'entitat.

La Tertulia Martinense va ser una entitat que va enviar 5 cartes, totes dedicades a les festes majors del municipi, també detallant un programa on s'inclouen funcions de teatre

i de ball i, en el cas de l'any 1889, també de sarsuela, a càrrec de la companyia Teatro Español de Barcelona. Altres entitats que només van escriure a l'alcaldia en motiu de les festes majors del municipi, en aquests casos tan sols de forma puntual, van ser el Casino Familiar l'any 1880, el Fomento Provensalense el 1888, la Sociedad Cervantes del Pueblo Nuevo el 1891 i 1892, els mateixos anys que el Casino Colón, i l'Ateneo Provensalense i el Casino Recreativo Provensalense, ambdós el 1896.

La resta de motius pels quals les diferents associacions del poble s'adreçaven a la seva alcaldia variën, incloent-hi l'acte d'inauguració d'una entitat que serà referent de Sant Martí al llarg de tot el segle XX, el Foment Martinenc, l'any 1886. També s'inclouen invitacions a certàmens literaris organitzats per aquestes societats, com la del Centre Catalanista Provensalench l'any 1886 i la del Casino Provensalense el 1887, així com queixes derivades de, per exemple, molèsties provinents del cafè situat a sota d'aquesta darrera entitat, que havia adreçat aquesta queixa l'any 1876. Tan sols dues entitats envien durant aquest període invitacions per a les seves pròpies festes. Es tracta del Casino Familiar Provensalense, que invita a l'alcaldia a les festes tradicionals del casino els anys 1889, 1891 i 1895, i el cas particular de la societat regionalista Foment Regional, que els anys 1894 i 1896 invita a la celebració del seu aniversari com a entitat. En el cas del primer any s'inclouen dos actes en commemoració de la guerra d'Àfrica de l'any 1860: un ofici als difunts en aquella campanya i una festa musical i literària dedicada als voluntaris catalans de la guerra.

La celebració de balls és un altre fenomen cultural que es veu reflectit en les missives enviades a l'alcaldia al llarg de les darreres dècades del segle XIX, tant de forma integrada en festes generals com de forma aïllada. En aquest darrer supòsit trobem els casos dels balls organitzats pel denominat Centre democràtic progressista de Sant Martí de Provençals el 1889, als quals la Sociedad La Aurora Martinense invita l'alcalde a assistir. Quelcom similar succeeix amb les funcions teatrals, les autoritzacions per realitzar les quals les trobem l'any 1876 de la mà del cafè de Cecilia -en nom "de algunos vecinos de San Martín de Provensals"- i el 1877 de la mà de l'empresari propietari del teatre Unión Martinense, en un cas particular on percebem com la horitzontalitat dominant de la sociabilitat popular martinenca es substitueix per una entitat cultural dinamitzadora d'aquesta sociabilitat que presenta una estructura empresarial. Un cas especial és el de la societat La Primitiva, que el 1892 celebra una "fiesta pajaril" on diferents tipus d'ocells competeixen en base al seu cant. Amb els

arguments que aquesta festa atreu forasters al municipi i que contribueix a la conservació i desenvolupament de les espècies demanen diners per ajudar a sufragar la festa, petició a la qual l'ajuntament hi accedeix.

Pel que fa les cartes enviades des de l'alcaldia a les associacions del municipi ens trobem només amb dos casos. En primer lloc, l'any 1888, la Delegación de Obras Líricas y dramáticas de l'ajuntament reclama al Fomento Martinense que efectui el pagament en concepte de propietat intel·lectual per a les representacions teatrals realitzades. El mateix any, i aquest cop l'alcalde, envia una missiva tant a Fomento Martinense com a tres entitats més –Casino Familiar, Progresos i L'Arch de Sant Martí– per a que realitzin aquest pagament. D'aquesta forma percebem com, per una banda, el teatre era una activitat generalitzada entre l'associacionisme martinenc durant els darrers anys del segle XIX i, per l'altra, les autoritats locals actuaven com a garants dels drets de propietat amb les quals aquestes associacions tenien una relació complexa i, en ocasions, conflictiva, especialment en matèria cultural.

El segon cas es dona l'any 1892, en un context d'elevada conflictivitat obrera, arran de la vaga d'estampadors esclatada a Sant Martí el mes de març i que va anar estenent-se a diferents indústries fins convertir-se, el juny, en vaga general. Es van viure episodis al municipi de baralles físiques entre obrers en vaga i esquiroles, així com una repressió dirigida a diferents publicacions i òrgans de tendència anarquista i socialista. La vaga no conclouria fins el mes de juliol i, pocs dies abans que finalitzés, el 27 de juny, l'ajuntament va enviar una carta als presidents de quatre entitats –Casino Provencalense, Fomento Provencalense, Ateneo Provencalense i Juventud Martinense– amb motiu de la processó que s'havia de celebrar el diumenge 3 de juliol per a la festivitat del Corpus, interpel·lant-los per tal que animessin als seus associats a assistir-hi. El recurs a l'associacionisme per tal d'intentar promoure la pau social entre les files obreres, a través d'una festivitat religiosa, es posa de manifest en aquesta carta, un recurs que no podem afirmar que fos generalitzat però que, sens dubte, resulta clau per comprendre millor en totes les seves dimensions l'associacionisme popular martinenc. Els resultats d'intentar utilitzar el món associatiu per intentar apaivagar un estat de conflicte social, en aquest cas, no sabem si van resultar efectius, però sí reflecteixen l'estat de preocupació de l'ajuntament davant la situació del municipi i la generalització de posicions radicals entre els obrers.

A banda de tots els intercanvis postals amb diferents entitats formals de Sant Martí de Provençals, l'alcaldia del municipi també va rebre algunes cartes provinents de col·lectius informals, no constituïts en cap associació. En primer lloc ens trobem amb veïns de la barriada de Casa-Sol, constituïts en una comissió de festa, que inviten l'alcalde a participar en els festejos desenvolupats amb motiu de la festa major. El mateix any els veïns del carrer Sant Joan de Malta demanen, per a la mateixa festa major, l'autorització per poder muntar un envelat per a celebrar balls. L'any següent, la comissió organitzadora dels festejos públics del Clot per a la festa major de la ciutat demana l'exempció de gravàmens municipals sobre la utilització de l'escorxador públic per al sacrifici de ramat boví. El motiu és que la carn resultant va destinada a una activitat de socors organitzada per aquesta comissió dirigida a desvalguts en la qual se'ls ofereix menjar. L'ajuntament accedeix a aquesta petició.

El 1894, els veïns de la barriada de Poblet demanen a l'alcaldia permís per poder gaudir d'enllumenat públic durant tota la nit. L'any següent van ser els veïns del barri de la Sagrera els que van adreçar-se a l'ajuntament, aquest cop per a la celebració d'una "becerrada" definida com a humorística i benèfica, on es lidiarien quatre vedells navarresos. La finalitat de l'activitat, segons la secció de tauromàquia de la comissió dels festejos, encarregada de redactar l'escrit, era socórrer els indigents i atreure concurrència i animar les festes majors. L'ajuntament donarà autorització a aquest acte.

A partir dels diferents intercanvis postals analitzats en aquest estudi hem pogut observar les múltiples formes de sociabilitat popular que van contribuir a dinamitzar les diferents associacions de Sant Martí de Provençals, tant a nivell d'oci, com és el cas dels balls, les festes majors i les festes amb animals, com a nivell recreatiu, amb certàmens literaris i activitats teatrals, a nivell caritatiu, amb l'organització de menjars solidaris, o a nivell de commemoració amb clar rerefons polític, com són les festes celebrades per l'associació Foment Regional.

4.2. La cooperativa Pau i Justícia

La cooperativa de consum Pau i Justícia va ser fundada l'any 1897 amb l'objectiu de gestionar i subministrar vi als socis impulsor de la societat. No obstant això, l'entitat del barri del Poblenou no va ser constituïda formalment fins el 19 de juny de 1905, data de celebració de l'acta de constitució de l'associació on es va legalitzar aquesta conforme la Llei d'Associacions del 1887, es va formar la primera junta directiva i es van ampliar els productes alimentaris. Arrencaven, d'aquesta forma, més de 80 anys d'existència d'una associació que es convertiria en referència del món associatiu martinenc i que, al llarg dels primers anys del segle XX, va experimentar els seus anys de formació i consolidació com a entitat cooperativa i mutualista.

4.2.1. L'espai físic de la cooperativa

El primer document que tenim de la cooperativa Pau i Justícia és l'acta de constitució de l'entitat, realitzada el dia 18 de juny de 1905 conforme uns estatuts que, com determinava la Llei d'Associacions del 1887, havien estat enviats amb anterioritat al governador civil. En aquesta acta es fixava com a domicili de la societat els baixos de la casa número 400 de la carretera de Mataró, corresponent a l'actual carrer Pere IV. Aquest local inicial va anar quedant-se gradualment petit, a mesura que la cooperativa va anar creixent, va desenvolupar la seva activitat i va multiplicar les seves seccions. La primera notícia relacionada que tenim d'una possible expansió de l'espai físic de la cooperativa la trobem ja l'any 1906, quan l'assemblea de socis va rebutjar la possibilitat d'adquirir un nou local. A la junta general extraordinària del 20 de setembre de 1908, i davant l'evolució de la societat, la junta directiva informava als socis sobre l'oferta d'uns terrenys en venda a la confluència entre el propi carrer Pere IV i el carrer Sant Joan de Malta, i el resultat de la qual va ser la creació d'una comissió per a estudiar la possibilitat d'adquirir els terrenys, la qual cosa no va arribar a produir-se

Finalment, dos anys més tard, a l'abril de 1910, la junta directiva va informar a tots els socis que, per tal d'aixecar un edifici social per a l'entitat, havia decidit acceptar la compra d'uns solars propietats dels germans Batista i Molins, situats entre el carrer Pere

IV i la carretera antiga de València. La junta directiva obtenia autorització de l'assemblea per tirar endavant l'operació, que va consistir en la compra perpètua del terreny edificable, que constava d'un total de 348 metres quadrats. El preu ascendia a 18420 pessetes, de les quals 10000 s'havien d'entregar en el moment i, la resta, en tres terminis anuals. Immediatament després de l'adquisició dels terrenys es van iniciar les obres de construcció de l'edifici, una operació que va requerir que, de forma excepcional, s'augmentés del 12 al 25% l'atribució al fons de reserva. Finalment, el 21 d'octubre de 1910 la junta directiva comunicava a l'assemblea el trasllat de la societat al nou local, situat al carrer Pere IV número 228-232, direcció en la qual la cooperativa fixava la residència.

Imatge de l'edifici adquirit per Pau i Justícia el 1910. Realitzada el mes de març del 2016, abans de convertir-se en la nova sala Beckett de Barcelona. Extreta de: <http://www.ara.cat/cultura/Aixi-sera-nova-Sala-Beckett_0_1532846752.html>.

El ràpid creixement de l'entitat, que, entre altres mesures, va establir un forn al seu local i va contractar un conserge fix, va conduir a la necessitat, de nou, d'ampliar l'espai en el qual es desenvolupava la sociabilitat generada en el si de l'associació. A finals de 1911 es va engegar el procés per ampliar el local als seus terrenys adjacents, propietats dels

mateixos Batista i Molins. El gener de l'any següent es va aprovar en junta extraordinària la compra del terreny per un total de 18420 pessetes. La liquiditat de la cooperativa, lògicament, havia minvat respecte el 1910, raó per la qual només es van entregar 2220 pessetes a l'acte, mentre que les 16200 restants es pagarien en 9 terminis anuals sense interès, fins el 1921. Com en la compravenda anterior, quedaven a càrrec de la societat tots els tràmits notarials i administratius i quedava en garantia el propi terreny venut amb les millores que s'hi haguessin fet. Per tal de poder dur a terme la compra la cooperativa va decidir demanar un préstec de 15000 pessetes i hipotecar, en la seva garantia, l'edifici social de l'entitat. El préstec era d'un termini de 5 anys i el seu interès s'enfilava al 6%. En la descripció de l'operació tenim una minsa descripció de l'edifici social que quedava hipotecat, el qual estava compost de baixos i un pis.

Després d'una sèrie d'anys sense efectuar cap operació immobiliària, el setembre de 1918 el president de l'entitat informava que s'havia iniciat el procés de construcció d'un magatzem en el solar que posseïa l'entitat des del 1911. L'import total de la construcció, que era de 25000 pessetes, va generar dubtes entre diferents socis, que, tot i reconèixer la necessitat indispensable de la cooperativa de fer-se amb un magatzem, van mostrar-se reticents amb el preu. L'assemblea va decidir demanar a la junta directiva que estudiés aquesta operació més detalladament i, finalment, el magatzem no va ser construït. La unanimitat dels socis pel que fa a la necessitat de construir-ne un resulta, no obstant, un bon indicatiu de l'augment del volum de productes que manejava l'entitat i, per tant, de la demanda que rebia. Les darreres obres de rellevància que va dur a terme Pau i Justícia dins el període estudiat es van aprovar el març de 1919 i van consistir en el cobriment del solar i de la secció de forn, de mans d'un mestre d'obres que els va oferir que paguessin d'entrada només el ferro utilitzat i, la resta, en entregues de 200 pessetes mensuals. El cost total de la intervenció no queda explicat al llibre d'actes de l'entitat.

4.2.2. La base social de la cooperativa

Un dels paràmetres necessaris per dur a terme l'anàlisi de la cooperativa Pau i Justícia és l'estudi de les persones que hi van formar part, d'on provenien, a que es dedicaven i a quina classe social pertanyien. L'única característica comuna que podem donar plenament per certa és que tots els socis que van ser part de la cooperativa al llarg dels seus primers anys d'existència eren veïns de Sant Martí de Provençals, i, la gran majoria

d'ells, del barri del Poblenou, on l'entitat tenia fixat el seu local. El caràcter localista i d'associació de barri, per tant, queda recolzada per l'anàlisi de la residència que cada un dels socis declara en fer l'ingrés a l'entitat. Notablement més complex resulta l'anàlisi d'altres eixos de la vida social dels associats, degut a la informació parcial i incompleta que el registre de socis de l'entitat dóna al llarg dels seus primers anys d'història. Aquest registre, consistent en una pàgina individual per a cada nou associat, tenia fixades com a dades personals referents a cada soci, a part del lloc de residència, el seu lloc d'origen, el seu estat civil, el seu ofici i si es trobava alfabetitzat.

El primer problema el trobem amb la manca de coincidència del nombre de socis registrats en un determinat moment i aquell que ens donen altres fonts. Per posar dos exemples, observem que els set components de la primera junta directiva, elegida el 1905, no surten en el registre, alhora que al llibre d'actes figura que a la junta del 17 de desembre de 1916 hi van assistir 120 socis, mentre en aquesta data al llibre de registre només hi figuren inscrits 98 socis. El segon problema documental el trobem en la pròpia informació del registre de socis, el qual, en la major part dels associats, trobem buits els apartats de les dades personals. D'aquesta manera, dels 132 socis inscrits al finalitzar la dècada de 1910, tan sols en 25 d'ells consten totes les dades que el llibre assenyalava que calia omplir. Els documents que informen sobre els socis de la cooperativa són un font, per tant, incompleta i parcial, i que dóna com a resultat una documentació de la qual només podem extreure'n uns resultats merament aproximatius sobre com era la base social de la cooperativa en els seus primers anys d'existència.

Realitzant l'anàlisi de l'evolució anual dels socis inscrits al llibre de registres (ANNEX 1 i 2) sembla que es pot detectar el problema en els primers anys d'existència de la cooperativa, quan el registre de socis era minúscul i il·lògic si tenim en compte la marxa de l'entitat en aquells anys, experimentant un creixement quant a seccions, demanda de productes i necessitat d'espai. L'absència documental sembla concentrar-se especialment als anys anteriors a la legalització de la cooperativa, degut a que al finalitzar l'any 1905 el registre de socis només comptava amb 6 inscrits, cap d'ells corresponent amb els set membres de la primera junta directiva de l'entitat formada aquell mateix any. La regularització del registre de socis sembla que no es produeix definitivament fins a l'entrada de la segona dècada del segle, quan l'evolució d'inscrits s'adequa més a l'evolució de la cooperativa. El desquadrament que existeix entre assistents a les assemblees i socis registrats, per tant, es pot explicar a partir de la

absència de diferents socis que es van registrar a la primera dècada de la centúria. Aquesta mancança no ens impedeix valorar el creixement significatiu que viu la cooperativa al llarg de la dècada de 1910, quan entra en una fase de consolidació de les seves estructures i el seu funcionament. Aquest creixement resulta constant, amb una xifra de nous socis per any entre 10 i 14, amb la sola excepció dels anys 1912 i 1916, quan tan sols s'inscriuen 4 i 7 socis respectivament, i l'espectacular cas del 1915, any en que es registren a l'entitat 24 nous socis.

L'altra via per conèixer l'evolució quantitativa dels socis de la cooperativa, el nombre d'aquests assistents a les juntes generals (ANNEX 3), presenta, si cap, més problemes que el llibre de socis. Fins la junta del 18 de juny de 1913 no es proporciona aquesta dada i, a partir d'aquella reunió, tot i que es converteix en habitual registrar l'assistència, durant les tres juntes celebrades l'any 1915 i la primera de l'any 1916, de nou trobem l'absència d'aquesta dada. L'altre problema de consistència que presenta aquesta sèrie és que, a partir de la junta del 17 de desembre de 1916 i, fins la darrera junta celebrada el 1919, es repeteix en totes les reunions la xifra de 120 assistents, amb la única excepció del 24 de març de 1908, quan s'assenyalen 118 socis. La raó d'aquesta regularitat no és l'absència de nous ingressos a la societat, com hem pogut observar, i, per tant, és d'un ordre desconegut: tant pot ser una limitació màxima en el nombre d'assistents com que fos una dada que s'apuntes de forma sistemàtica sense realment fer-ne el recompte.

Pel que fa a l'ofici declarat per cada soci (ANNEX 4), ens trobem amb informació de 29 dels 132 socis registrats fins la finalització de l'any 1919. 18 d'ells es declaraven jornalers, això és, individus que, segurament a la indústria, cobraven el sou per jornal i, per tant, depenien exclusivament de la seva força de treball. A la resta d'ocupacions ens trobem amb diferents oficis industrials clàssics, com un teixidor, un serraller, un tintorer o dos calderers, però també alguns oficis més especialitzats i, fins a cert punt, menys generalitzats, com un ebenista i un polidor. Finalment, trobem tan sols tres ocupacions no relacionades amb el sector industrial, com són un naturalista, un comerciant i el conserge de la societat. Aquesta distribució, tot i que, malauradament, sigui tan sols una mostra del total de socis de la cooperativa, ens permet observar la clara preeminència d'obriers industrials, en la majoria de casos de baixa qualificació.

El nivell d'alfabetització (ANNEX 5) és d'un 85%, en una mostra petita de 27 socis. Aquesta dada es pot considerar força elevada, tenint en compte les estadístiques generals que per aquella etapa recullen els censos de població a Espanya. Centrant-nos tan sols en l'alfabetització masculina, les dades dels anys 1900, 1910 i 1920 al conjunt de l'Estat són d'una taxa d'alfabetització del 42,15%, el 45,91% i el 52,46%, respectivament.⁵⁸ Aquesta gran diferència, no obstant, es redueix si fem l'anàlisi sobre el que ens aporta el cens respecte la ciutat de Barcelona, la qual presenta uns percentatges de població masculina alfabetitzada de 58,03% el 1900, de 70,47% el 1910 i del 78,81% el 1920.⁵⁹

Quant a la procedència (ANNEX 6), destaca que entre els socis cap declara Sant Martí de Provençals com el seu lloc de naixement i tan sols el 28,125% dels que aporten aquesta dada són originaris del pla de Barcelona. La resta de socis van migrar cap la gran ciutat entre finals del segle XIX i inicis del XX, en un fenomen que va prendre caràcter de massiu en aquest període. La majoria d'aquest individus migrats eren catalans provinents de pobles (Benifallet, Sant Feliu de Codines o Lloberola) o ciutats mitjanes (Igualada, Reus o Tarragona), i el conjunt d'aquests immigrants catalans suposen més de la meitat dels socis amb dita informació. Pel que fa la immigració de la resta de l'Estat, de la qual només tenim 5 individus registrats, cal subratllar el fet que 4 d'ells provenen de terres de parla catalana, procedència força característica de la primera onada migratòria que va rebre Catalunya, juntament amb l'Aragó.

Les dones estaven excloses del dret a ser sòcies, i tan sols com a vídues tenien, parcialment, dret a gaudir dels avantatges de formar part de la cooperativa. Els homes que volien ser socis havien de estar casats i tenir una conducta moral adequada. Aquests mecanismes d'exclusió i de control social no són excepcionals en organitzacions de les classes obreres i populars de la Restauració, i representen una reproducció del sistema de gènere que, a inicis del segle XX, vivia un procés d'intens reforçament de l'associació de l'home a l'espai públic i la reclusió de la dona a l'àmbit domèstic.

---

58 Gabriel, N. de, «Alfabetización, semialfabetización y analfabetismo en España (1860-1991)», *Revista Complutense de Educación*, 1, 1997.

59 Instituto Nacional de Estadística (INE), *Censos de población de 1900, 1910 i 1920* [en línia]. Disponible a:

<<http://www.ine.es/inebaseweb/libros.do?nttp=71807#>> [Consulta: 28 d'agost de 2016].

4.2.3. L'estructura, el funcionament intern i la gestió de la cooperativa: els anys de definició (1905-1913)

El primer document que detallava l'organització de l'entitat van ser els primers estatuts aprovats el 1905 i enviats a l'autoritat pertinent, com l'acta de constitució explica. Aquests primers estatus no han estat conservats, i tot el que podem saber d'ells són les seves referències en les diferents actes de les reunions generals de l'entitat sumat a allò que es conservà d'aquest primer estatut en el reglament general de l'entitat que s'aprovaria anys més tard, el 1913. En l'acta de constitució es nomenava la primera junta directiva de la cooperativa, essent elegits els càrrecs de president, vicepresident, tresorer, comptador, recaptador, secretari i vicesecretari. La junta directiva tenia la responsabilitat de procurar regularitat en la marxa de les operacions socials, examinar tots els comptes, inventaris i balanços i exercir tots els drets i accions en representació de la societat, davant tribunals, corporacions, entitats i autoritats. També era la seva tasca formar tots els reglaments interiors necessaris per velar per l'execució d'allò acordat en junta general i pel compliment del reglament. La junta directiva celebraria les seves reunions ordinàries setmanalment. Finalment, la junta tenia la potestat de modificar el reglament i reformar-lo, sempre amb la necessitat de la consegüent aprovació de la modificació en junta general extraordinària.

Les funcions de cada un dels càrrecs integrants de la junta directiva estaven fixats pel reglament de l'entitat. En el cas del president, li corresponia representar legalment l'entitat i firmar tota la documentació oficial. Tenia, a més, la potestat de suspendre de feina i sou a qualsevol depenent o subordinat. El vicepresident era l'encarregat de substituir el president en cas que fos necessari. El secretari de l'entitat, pel seu cantó, registrava les entrades de gèneres i el seu preu de compra, anotava també les recaptacions i era el responsable del llibre d'actes i de què no faltés res indispensable en les dependències. El vicesecretari, com el vicepresident, substituïa el secretari si es donava el cas. El tresorer es feia càrrec dels fons de la societat i registrava al llibre de Caixa tots els cobraments i pagaments que efectués –amb el vistiplau del president i la conformitat del secretari-. El comptador s'encarregava dels llibres de comptabilitat i presentava cada semestre a la junta directiva l'estat general dels comptes de la societat. Al recaptador li corresponia efectuar el canvi de moneda especial tots els dissabtes i portar un llibre en que anotés les recaptacions, el qual era entregat al tresorer. Finalment, la tasca dels vocals, la seva presència en la junta variarà en nombre al llarg

dels anys, era la de realitzar la vigilància i el sosteniment de l'ordre en les diferents dependències, procurant evitar altercats i disputes.

A partir de la acta inicial de Pau i Justícia, l'entitat va adoptar com a principal mecanisme de gestió i deliberació les assemblees de la junta general. En aquestes reunions, tots els socis tenien veu i vot, el que incloïa la capacitat de fer proposicions a la resta de companys i que aquestes es sotmetessin a votació. En aquestes juntes generals es debatia sobre tot allò susceptible d'afectar la societat i s'exercia un control democràtic sobre la gestió duta a terme per la junta directiva. Els primers anys les juntes generals ordinàries es van celebrar cada sis mesos, al juny i al desembre, mentre que, sempre que es considerava necessari, es podien convocar juntes extraordinàries, per part de la junta directiva o per petició d'una cinquena part dels socis, per tractar temàtiques concretes. Les juntes generals eren encarregades del nomenament de la junta directiva, que es renovava cada 6 mesos coincidint amb la celebració de les assemblees. També els pertocava la deliberació sobre les proposicions de la junta o de qualsevol soci, examinar i aprovar els balanços semestrals, concedir autoritzacions especials a la Junta i prendre tots aquells acords que es consideressin necessaris per al bon funcionament i marxa de la cooperativa. Els acords havien de ser aprovats amb més de la meitat dels vots presents, que havien de ser, en total, més de la meitat dels socis de l'entitat per tal que es pogués desenvolupar la junta. Els socis absents en junta general els corresponia una multa de 50 cèntims de pesseta, els quals havien de ser destinats al fons d'invalidesa. A totes les juntes generals de l'entitat es constituïa la mesa, presidida pel president de l'entitat o, en cas de la seva absència, pel vicepresident, es realitzava la lectura de l'acta anterior, que havia de ser aprovada i, en el cas d'haver-n'hi, es comunicava l'ordre del dia de la reunió. Seguint la legislació vigent sobre associacions, a totes les juntes constava la presència d'un delegat de l'autoritat civil.

Al llarg dels primers anys d'existència de la cooperativa es van succeir els debats sobre les regles que devien regir el funcionament de l'entitat, mostrant la fase embrionària de desenvolupament en què es trobava la societat, la qual estava encara en procés de definició, tant dels seus objectius principals com del seu funcionament intern. A la reunió general celebrada el 16 de desembre del 1906, poc més d'un any després de constituir-se formalment com a associació, s'anomenava una comissió per a la redacció d'uns nous reglaments i, per primer cop, es proposava que cada soci arribés a un mínim

de 400 pessetes de capital individual dins la cooperativa a través del pagament de dos reals per setmana.

La junta general extraordinària celebrada el setembre de 1907 seria d'especial rellevància per al funcionament de la societat, convocada específicament per tal d'explicar una sèrie de proposicions de la Junta Directiva presidida pel soci Rafael Palà. Aquestes proposicions s'englobaven en dues temàtiques diferents: en primer lloc, tractaven d'aclarir aspectes sobre la relació entre la condició de soci i els drets associats de la família i, en segon lloc, es pretenia posar en marxa el sistema de socors mutus que havia, a partir de llavors, d'assegurar la subsistència dels associats en cas que caiguessin en una malaltia que els impedís, durant un període de temps, guanyar-se la vida de la forma habitual. Pel que fa el primer cas, es va aprovar que els fills de socis majors de 15 anys tinguessin el dret a substituir els pares en les seves obligacions i, a partir dels vint, a tenir veu i vot. En cas de defunció d'un soci el capital del soci a la cooperativa quedaria en disposició de la viuda o qui li correspongués.

L'arrancada del sistema mutualista de protecció, per la seva banda, es faria a partir d'un 5% dels beneficis que obtenia la cooperativa, obtinguts a partir de la reducció del percentatge que percebrien els socis respecte aquests, que passava del 70 al 65%. El sistema no es posaria en marxa fins a que es reunissin 500 pessetes de partida, i per a que el soci malalt pogués iniciar el cobrament del subsidi, que consistiria en 3 pessetes diàries, la malaltia havia de seguir en curs 30 dies després que el soci n'informés a la cooperativa. El soci malalt perdria el dret a rebre auxili si el fons de reserva s'esgotava, quelcom que mostrava l'inicial caràcter residual del socors mutu en l'ordre de prioritats de la cooperativa. El desembre del 1908, en una junta general extraordinària, s'aprovava la reforma del reglament en què s'introduïen aquestes modificacions. L'activitat mutualista de la cooperativa no s'aturaria en el sistema de socors mutus, i el 29 de juny de 1912 es decidia crear un nou fons, en aquest cas d'invalidesa, al qual s'hi destinarien un 50% dels beneficis líquids corresponents al forn de pa inaugurat l'any anterior. 6 mesos més tard s'acordaria que, en comptes de la meitat dels beneficis del forn, el fons d'invalidesa es dotaria del 10% dels beneficis de tota la societat.

Finalment el sistema de socors en cas de malaltia o accident es va fixar el 1913 en el nou reglament de la societat. El subsidi es reservava per aquells que superessin els 90 dies de baixa per malaltia o accident. La quantitat percebuda pel soci afectat es reduïa a

2 pessetes diàries, sempre a partir dels noranta dies de baixa. A més, es fixava un límit de temps en la percepció del subsidi, que s'establia també en noranta dies, però que es podien ampliar en cas que la situació ho requerís, si així ho considerava la junta directiva. Per gaudir del dret al subsidi es requeria obligatòriament el certificat mèdic. El reglament també assenyalava que les malalties venèries, és a dir, aquelles de transmissió sexual, quedaven excloses del sistema, al ser considerades, com el mateix text afirmava, de causa voluntària.

Tant les qüestions rutinàries de l'administració de l'entitat com els problemes i temes subjecte a discussió que sorgien durant la celebració de les juntes generals tenien com a principal mecanisme de resolució l'establiment de diferents comissions, formades pels socis que la pròpia assemblea creia convenients. El primer exemple d'aquest mecanisme el trobem a la reunió general del 19 de juny del 1907, quan es creen dues comissions, una rutinària, que es repetirà al llarg dels anys, per a la revisió del balanç pressupostari de l'entitat i, una altra, específica, per resoldre una qüestió sorgida en assemblea, consistent en si els torns de servei, que tots els socis havien de complir, havien de ser dos o tres anuals. La comissió fixa més transcendent en el transcórrer regular de l'entitat va ser l'encarregada de les compres de la societat.

Els mecanismes per poder ser soci de la cooperativa es van tornar més complexos a mesura que van transcórrer els primers anys de vida de la societat. No tots els associats tenien el seu respectiu número de soci, és a dir, eren socis de ple dret. El juny de 1909 s'aprovava una proposició sobre el procediment per a convertir-se en soci, segons la qual caldria avisar amb un any d'antelació a l'entitat i, durant aquest any, el sol·licitant —que havia de ser proposat per dos socis— havia de realitzar prestacions de servei. Un cop atorgada la condició de soci de número, havia d'acumular 6 mesos de servei per a poder ser elegible com a component de la Junta Directiva. Al reglament de 1913 es va afegir la condició que, un cop dos socis proposaven a un individu per passar a formar part de l'entitat, la proposta es penjaria durant 8 dies en un lloc visible del local per tal que es poguessin dur a terme les reclamacions que es creguessin necessàries.

El funcionament comptable de l'entitat estava subjecte a modificacions puntuals quan es produïen casos excepcionals que mereixien una atenció especial per part de la societat. Aquests casos solien ser situacions de dificultats sobrevingudes sobre algun soci, com va ocórrer el 18 de juny de 1911 amb Marcelino Pujol, soci afectat d'una malaltia que

s'havia allargat notablement en el temps. La junta general celebrada aquell dia va acordar reduir d'un 65 a un 60% els costos de servei dels auxilis mutus per a destinar el 5% en un article de consum que aquest soci malalt necessitava..

L'acumulació de rellevants transformacions en el si de la societat, tant en l'envergadura com en el seu espai físic i en les noves funcions adquirides, així com el sorgiment de noves problemàtiques, va obligar a finals de l'any 1912 a estudiar una modificació del reglament de la societat. Finalment, el nou reglament seria presentat i aprovat en junta general extraordinària el dia 3 de maig de 1913. En el primer article del reglament, com era obligat per tota associació fruit de la Llei de 1887, es fixava l'exclusió de Pau i Justícia de qualsevol idea política o religiosa, establint-se com una societat merament administrativa. La naturalesa mateixa de la cooperativa es va definir definitivament en el reglament, en què quedaven explicitats els seus objectius essencials. En primer lloc, la cooperativa pretenia oferir articles habituals de consum als seus socis, amb la finalitat que es poguessin proveir de gèneres bàsics per a la vida a un preu inferior al del mercat. En segon lloc, es pretenia millorar les condicions vitals dels mateixos socis a partir de les obres de socors mutus que es desenvolupaven. El doble caràcter de cooperativa de consum i d'entitat mutualista quedava, d'aquesta forma, definida en la base legal de la societat.

De l'article 2 a l'article 12 del reglament es tractaven tots els aspectes referents als socis de Pau i Justícia. Els requisits per ser soci eren ser major d'edat i cap de família, estar domiciliat a Barcelona, no ser propietari de cap establiment de venda d'articles de consum, tenir una reconeguda bona conducta i bona salut certificada, sense en cap cas superar els 45 anys d'edat, i, en darrer terme, ser proposat per dos socis de la societat. Cada soci, un cop admès, tenia a la seva disposició un exemplar del reglament i una llibreta on es registraven les imposicions i extraccions que efectués i els abonaments i càrrecs que se li anotessin. En cas de defunció d'un associat, la vídua tenia dret a continuar a la cooperativa, tot i que amb la categoria de "viuda del socio de referencia".

El reglament concretava també els quatre drets i els quatre deures essencials de tot associat. Els socis tenien dret a tenir veu i vot i a ser un elector elegible, a intervenir en els balanços i comptes de l'entitat, a demanar explicacions a la junta directiva sobre les inversions dels fons socials i a percebre els beneficis semestral resultants dels balanços efectuats. Pel que respecta les obligacions, els socis havien de proveir-se a la societat de

tots els gèneres de consum habituals que s'hi expedissin, exposar qualsevol acte perjudicial d'un altre soci a la junta directiva, complir el reglament de la societat i complir allò que emanés dels acords generals i de la pròpia junta directiva.

Els motius que podien provocar l'expulsió d'un soci de la cooperativa eren els següents: enganyar la societat amb la finalitat de beneficiar-se del subsidi o pensió, defraudar a través del decomís de gèneres o de diners, promoure de disturbis, faltar greument al respecte a altres socis i no complir els acords de les juntes generals o directiva. La pèrdua de la categoria de soci implicava la pèrdua del capital invertit. Per altra banda, consumir en un semestre un total inferior a 300 pessetes constituïa l'exclusió en el dret de rebre els beneficis corresponents d'aquell semestre, una situació que també es produïa en cas que el soci no hagués satisfet les quotes del semestre en concepte de fons individual.

En el reglament es fixen les 400 pessetes de fons individual com a quantitat a la qual un soci ha d'arribar si vol retirar diners. No obstant, s'estableixen algunes excepcions en la qual la necessitat del soci es situaria per sobre d'aquesta limitació. Aquestes són una malaltia greu que el privessin del treball, el fet que algun familiar directe estigués realitzant el servei militar i si el soci decidís marxar voluntàriament de l'entitat. Se n'exclou, d'aquestes excepcions, la situació d'atur, que, això sí, permetria al soci en qüestió abastir-se dels articles indispensables de consum a càrrec del seu fons. Pel que respecta als beneficis retribuïts als socis, aquests serien d'un interès del 4% anual, sempre i quan el compte d'aquests beneficis hagués arribat a les 100 pessetes en total.

La gestió dels comptes de l'entitat quedava també fixada en el reglament, en especial la distribució dels beneficis a les diferents partides pressupostàries. De cada balanç general, realitzat semestralment, es distribuïa, com ja s'havia establert el 1907, el 65% entre els socis. De la resta de beneficis, el 12% es destinaven al fons de reserva, el 10% als socors mutus per malaltia, el 10% al fons d'invalidesa i el 13% a pensions per la vellesa.

L'explicació del funcionament del sistema de socors mutu per malaltia o accident que hem explicat es complementava, en el nou reglament, amb el detall del funcionament de les altres dues activitats de protecció mútua que desenvolupava l'associació Pau i Justícia. El fons d'invalidesa es recaptava a partir de l'excedent del fons de socors per malaltia, dels drets d'entrada de la cooperativa i de l'import de les multes per faltar a les

Juntes Generals. Era necessari portar més de tres anys com a soci per poder ser-ne beneficiari. El subsidi consistia en una pesseta diària i, com en el cas de les malalties i accident, se n'excloïen els invàlids per malalties de "causa voluntaria". En cas que el fons no cobrés el pagament total a tots els afectats, aquest es dividiria proporcionalment entre els beneficiaris.

Pel que fa a les pensions per vellesa, l'articulat ve acompanyat d'una taula a partir de la qual s'infereix el funcionament del sistema de pensions. D'aquesta forma, el dret a cobrar aquesta pensió, que correspon a una pesseta diària, no es pot gaudir fins a l'edat dels 60 anys, i, en aquest cas, sempre que l'individu portés 20 anys com a soci a la cooperativa. A mesura que avancés l'edat del soci, el dret a cobrar subsidi per vellesa requeriria un menor temps d'estança a l'entitat: concretament, cada tres anys d'augment en l'edat correspondrien a un any menys com a soci. D'aquesta forma, una persona de 80 anys d'edat, per poder rebre la pensió, hauria d'acumular 10 anys a la societat. Aquestes condicions suposaven, a la pràctica, que l'arrancada del funcionament del sistema es retardés diversos anys, fins que algun soci hagués adquirit el dret a cobrament. El dret a rebre la pensió era compatible amb que el soci seguís treballant, així com amb el fet que es traslladessin a fora de la capital. No eren, en cap cas, hereditàries.

Al llarg d'aquests primers anys de funcionament de la cooperativa Pau i Justícia es van succeir els nomenaments i renovacions de les diferents juntes directives que van gestionar la societat. Aquestes renovacions rutinàries no van presenciar cap problema significatiu, i, de fet, en més d'una ocasió es va decidir que la terna que composava la junta repetís mandat. El darrer mes del 1913, no obstant, l'entitat es va trobar amb una situació nova. Per als càrrecs de vicepresident, secretari, vicesecretari, recaptador, comptador i vocals van presentar-se més d'una candidatura i, un cop efectuada la votació en l'assemblea, algun dels elegits, com és el cas del vicepresident, van posar de manifest que tinguessin la suficient experiència a la societat per exercir el càrrec. El càrrec de president, no obstant, seguia indiscutiblement en mans del consolidat Rafael Palà. Després del batibull en la renovació de la junta directiva, es va modificar el sistema d'elecció de cara a les següents juntes generals. Segons el nou mecanisme, la junta directiva sortint havia de presentar una proposta de terna als socis dies abans de la reunió per tal que aquests poguessin estudiar-la i, en cas de no presentar cap problema, aprovar-la en junta general.

4.2.4. L'estructura, el funcionament intern i la gestió de la cooperativa: els anys de consolidació (1914-1919)

A partir de l'entrada en funcionament del nou reglament va iniciar-se una nova etapa en l'entitat caracteritzada per la consolidació dels diferents espais i activitats amb les quals comptava. El desplegament de la nova base legal de la societat va anar de la mà, ja l'octubre del 1914, de l'aprovació dels projectes de reglamentació interior de les diferents seccions de Pau i Justícia. En un context marcat pels efectes de la Gran Guerra i, per tant, d'una expansió econòmica i demogràfica de Barcelona i una consegüent crisi socioeconòmica fruit del final del conflicte, la cooperativa va experimentar un sostingut creixement a tots els nivells i una estabilització generalitzada del seu esquema organitzatiu i funcional, quelcom que, no obstant, no va impedir que es produïssin crisis puntuals en la marxa de l'entitat.

A la junta de l'octubre del 1914 tenim registrat el primer cas d'expulsió d'un membre de Pau i Justícia. Es tracta del soci Ramon Reberté, l'expulsió del qual es va produir en aplicació de l'apartat del reglament en què es mencionava com a motiu d'expulsió el fet de defraudar, en gèneres o en metàl·lic, a la societat. Reberté, el juny de l'any següent, va interposar, davant el tribunal municipal, una citació verbal a la cooperativa, demanant l'anul·lació de l'article 9, en què s'afirmava que l'expulsió del soci comportava immediatament la pèrdua del capital que aquest tingués dipositat a l'entitat. En vigor del que ell considerava una mesura no subjecte a la legalitat civil vigent i que atemptava contra el dret a la propietat privada, Reberté va reclamar a Pau i Justícia el saldo total que figurava a la seva llibreta de soci, que ascendia a 263,13 pessetes, a les qual s'hi sumarien els beneficis del primer semestre del 1914 i el corresponent pels torns de servei realitzats, que donarien un total, segons afirmava la denúncia, d'unes 400 pessetes aproximadament. La denúncia incloïa una demanda de pobresa del soci expulsat, on detallava la seva condició d'assalariat no dotat d'una treball fixe i les seves càrregues familiars, motius pels quals no podia carregar amb els costos que suposaria un judici. La resolució d'aquest contenciós, malauradament, no apareix a les fonts de l'entitat.

La voluntat dels socis de la cooperativa de proveir-se de protecció en matèria sanitària va eixamplar-se, el març de 1915, de la mera provisió d'un subsidi en cas de malaltia o accident a la cobertura d'atenció mèdica, de la mà de l'ingrés de Pau i Justícia a l'entitat

mutualista La Quinta de Salud de la Alianza, societat que oferia serveis clínics als individus i associacions que s'hi adherien. Juntament amb l'aprovació d'aquest ingrés, segons la mateixa junta general, la societat entregaria dues pessetes per soci a La Quinta de Salud de la Alianza en motiu del nou edifici que aquesta pretenia adquirir, les quals serien retornades. El pes de Pau i Justícia dins la mútua va augmentar amb el temps, fins al punt que l'any 1918 aquesta va nomenar la cooperativa martinenca per tal de desenvolupar un càrrec a la seva junta directiva.

L'augment d'associats a la cooperativa va conduir a què s'establís un límit en el nombre total que aquesta podia sostenir, el qual es va fixar en 150 socis l'any 1915. També es van endurir els serveis que els proposats com a nous socis havien de realitzar. Es van augmentar, d'aquesta forma, de 8 a 30 els dies que els proposats havien d'estar en plantilla com a requisit previ a l'ingrés a la societat i, a més, es nomenava una comissió per tal de revisar la conducta d'aquests individus.

L'any 1916 l'impacte de l'encariment del gas, fruit del conflicte europeu en curs, va portar a la societat a aprovar la instal·lació d'enllumenat elèctric a totes les seves seccions. Paral·lelament, a nivell comptable, es va acordar transformar els balanços de semestrals a anuals, mentre que, pel que fa a la gestió administrativa, la presentació de la terna elegible per part de la junta directiva de cara a la seva renovació s'havia de pactar amb una comissió nomenada per a tal propòsit.

L'any 1917 es va consolidar un augment de preus generalitzat, fenomen que va conduir a la cooperativa a proposar una persona administrativa per a que efectués totes les compres de gèneres i materials directament als mercats i magatzems, càrrec que finalment va ser ocupat pel veterà soci Salvador Carbó. En un altre ordre de coses, al llarg d'aquest any, es va produir una situació en què es van posar de manifest algunes llacunes en el reglament. Es tracta d'un cas d'invalidesa del soci Juan Orriols, sobre el qual la junta general va discutir el mes de març sobre si havia d'acollir-se al fons de socors mutus o al d'invalidesa, aprovant-se finalment en votació que ho fes a la primera. Fruit de la discussió sorgida en el cas, la pròpia junta general va aprovar crear una comissió per a estudiar una reforma del reglament per tal d'aclarir el funcionament del fons d'invalidesa i els casos en què un soci podia acollir-se. L'episodi del soci Juan Orriols deixa entreveure fins a quin punt, tot i haver la voluntat d'un desplegament teòric de l'assistència mutualista que pretenia oferir la societat, aquesta es trobava en un

estat de desenvolupament pràctic força precari. Aquesta precarietat es pot observar de nou l'abril de 1919, quan, en junta general, i davant la manca de diners en el fons de socors mutus, s'aprova que, davant el greu estat d'un soci malalt de reumatisme, siguin els socis de forma individual i anònima els que contribueixin com els sigui possible en una caixa comuna que es recolliria setmanalment.

La reforma reglamentària aprovada el mes de juny del mateix any va donar com a resultat un enduriment considerable de l'accés al subsidi per invalidesa, degut a que es requeria, per una banda, que transcorreguessin 10 anys des de l'aprovació del Reglament -fins gener del 1924- i 10 anys des de l'admissió com a soci. La necessitat de més capital pel fons obligava, per tant, a endarrerir de forma notable la posada en funcionament del sistema de protecció pels casos d'invalidesa. Paral·lelament, la reforma estipulava la impossibilitat de poder cobrar per dos conceptes diferents, per la qual cosa un soci que cobrés una pensió en qualsevol de les seves categories quedava exclòs del dret a percebre'n per una altra raó. Les modificacions aprovades no es van limitar a l'aclariment d'aquestes situacions, sinó que també van incorporar en el reglament l'obligatorietat que el certificat mèdic per poder ser soci fos emesa per la Quinta de Salud La Alianza, mentre que entre les obligacions que els socis havien d'observar es va incorporar que aquest quedessin associats a l'agrupació de socors mutus Previsión Obrera, creada pels mateixos socis de la cooperativa, i que d'ara en endavant gestionaria el sistema mutualista de la societat.

El mateix any 1917 es van produir els primers indicis de diferències substancials entre socis pel que fa a la gestió de la cooperativa, sent la primera d'elles palesa per part de l'expressident de l'entitat, Rafael Palà, que a la junta general del 18 de març renunciava a la seva candidatura a president que diferents socis havien promogut argüint com a motiu haver rebut ofenses amb anterioritat, sense ser aquestes detallades en el llibre d'actes. En la segona junta general ordinària de l'any, celebrada el 16 d'octubre, el propi Palà va exhibir crítiques a la forma de gestionar les assemblees per part del llavors president, Miguel Bachs. Un cop renovada la junta directiva, de nou Palà realitzava acusacions d'irregularitats sobre el soci elegit com a vicesecretari, Tomás Candeló, el que va forçar a l'assemblea a nomenar un altre soci per ocupar aquest càrrec. Més enllà d'aquesta qüestió, en la mateixa junta es va decidir tornar al sistema dels balanços semestrals i es va aprovar el dret a tot fill de soci a incorporar-se a la cooperativa amb independència del nombre de socis existents en aquell moment.

El desembre de 1918 es va viure la crisi més greu que l'entitat va viure en els seus primers 15 anys d'existència. Com les darreres renovacions del sistema d'elecció havien determinat, la junta directiva sortint, en conjunt amb la comissió nomenada per a tal fi, van presentar la terna la nova junta directiva que havia de ser sotmesa a votació a l'assemblea del 22 de desembre. Per primer cop, dos dels candidats presentats en terna, concretament el vicepresident i el vocal del cafè, no són elegits, essent derrotats per dos candidats alternatius. El candidat que surt elegit com a vicepresident és Rafael Palà, el qual va afirmar que rebutjava el nomenament però que, en cas que fos obligat reglamentàriament, l'acceptaria. La junta directiva en el seu conjunt es va prendre aquests resultats com una desautorització a la seva gestió motiu pel qual van presentar la seva dimissió en bloc. Les discussions es van encendre al llarg de la reunió, passant la comissió electora de la terna a estar al punt de mira degut al seu paper en l'elecció, sobretot el paper en ella de Rafael Palà, un dels sis integrants de la comissió. Un dels seus companys va procedir a llegir l'acte de la reunió que s'havia produït dues setmanes abans entre la junta directiva i la comissió per tal de nomenar la terna de candidats, en la qual s'havia produït un incident entre la junta i Palà, el qual va abandonar la reunió, segons l'acta, de forma provocativa. Davant l'escàndol generat es va decidir suspendre la junta general i convocar-ne una altra, en aquest cas extraordinària, per a 5 dies després.

La reunió extraordinària del 27 de desembre de 1918 va ser especialment conflictiva. El president Bachs va informar que seguia en peu la dimissió en bloc de la junta, però davant la manca d'acceptació per part de l'assemblea es va engegar una discussió al voltant de les motivacions de la dimissió i del conflicte obert entre la junta sortint i Rafael Palà. Isidro Monterde, un dels socis més veterans de l'entitat, va sortir en defensa de Palà assegurant que la junta havia maniobrat en contra d'ell. En resposta a aquesta acusació, Miguel Bachs va respondre acusant a Palà d'haver conspirat per tal de desfer-se dels dos socis de la terna que van sortir derrotats de l'anterior votació. Davant la indignació de Monterde davant aquesta afirmació, que va retreure a la junta falta de vergonya, Juan Maixenchs -llavors a la junta, i un dels socis més actius pel que fa a l'administració de la cooperativa-, va respondre que no només dimitia del seu càrrec sinó que també ho feia de soci, i tot seguit abandonava el local, una actuació a la qual seguiria una altra amenaça d'abandonament de l'entitat, en aquest cas del també membre de la junta directiva Juan Martínez. Després del rebombori generat, l'assemblea

va acordar rebutjar la marxa de Maixenchs, la junta elegida en l'anterior reunió va renunciar a ocupar els seus respectius càrrecs, inclòs Palà, i per aclamació es va nomenar una nova junta. Maixenchs, finalment, va retornar a l'entitat sense més problemes.

4.2.5. Les seccions de Pau i Justícia com a espais de sociabilitat

El desenvolupament de tot l'engranatge que permetia gestionar la cooperativa i oferir serveis mutualistes entre els socis, un dels dos pilars del funcionament de Pau i Justícia, era possible gràcies a totes les seccions que conformaven l'entitat i que tenien tres objectius prioritaris: en primer lloc, recaptar tots aquells fons que permetessin fer possible l'anteriorment explicat, en segon lloc, oferir als propis socis aquells productes necessaris per la subsistència i el gaudi i, en darrer lloc, generar espais d'intensa sociabilitat entre els mateixos socis i també entre aquests i la resta de veïns del barri que van permetre reforçar els vincles de solidaritat entre tots els individus que en formaven part

Des de la fundació de la cooperativa existeixen la bodega, el cafè i la tenda. Aquestes i la resta de seccions que es van engegar al llarg dels primers anys de la societat es dotaven, generalment, d'un vocal, un conserge i un dependent, a part de l'existència, en ocasions puntualment i en altres de forma fixa, de comissions que tractaven tots els assumptes que afectessin les seccions. El cafè es va constituir com el principal espai de sociabilitat de la cooperativa. Una de les informacions de les que disposem sobre les formes en què es relacionaven els veïns en aquesta secció fa referència a l'existència d'una taula on es jugava al burro, un joc de cartes tradicional de la baralla espanyola. La importància del joc com a element per atreure els veïns del barri al cafè de la cooperativa era tal que, el 1906, quan un soci va demanar retirar la taula del burro -en desconeixem el motiu-, la junta directiva el va informar que no era possible degut a que ja s'havia intentar abolir un cop però el resultat havia estat una disminució significativa de la concurrència al cafè.

Els serveis que requeria el cafè, juntament amb la seva administració i comptabilitat, eren d'una magnitud considerable, per la qual la seva gestió va comportar la implicació constant de la junta directiva i de l'assemblea de socis, paral·lelament al temps que els

propis socis exercien com a dependents de la secció, unes tasques que s'organitzaven per torns, després que, a la junta general del 20 de setembre de 1908, l'assemblea rebutgés que el servei de cafè l'exercís un home d'ofici del ram amb experiència. El 1911 es creava una comissió administrativa fixa per a gestionar tots els assumptes derivats del cafè, els quals podien moure's des d'aspectes laborals o comptables a allò que esdevenia allà. El maig de 1915 s'aprovava que els beneficis semestrals del cafè, un cop descomptats els percentatges destinats als diferents fons, fossin repartits entre els socis, a canvi que duguessin a terme els seus torns en el cafè, els quals no sempre eren exercits. Aquell soci que no prestés servei hauria d'abonar 3 pessetes per torn, que li serien descomptades del benefici semestral.

El març de 1916, la cooperativa va iniciar el procediment per tal de nomenar un conserge per a la secció del cafè. La junta va detallar les condicions del lloc de treball, les quals incloïen estar casat, per tal que la dona l'ajudés en les tasques a realitzar al mostrador i altres utilitats de la secció, i dipositar 400 pessetes de fiança, que suposava el mínim de recaptació setmanal del cafè. El sou del conserge seria de 45 pessetes setmanals, incloent les tasques de neteja. Pau i Justícia, per altra banda, no contractaria cap ajudant o servent, per la qual cosa, si el conserge ho requeria, havia de ser ell el que subcontractés un altre individu per completar les tasques que no podien ser assumides per ell. Aquest sistema de subcontractació interna suposava un sistema d'organització del treball força tradicional, que havia sobreviscut al llarg del segle XIX i que reproduïa a l'espai públic el model d'organització patriarcal de l'espai privat. La persona que es faria càrrec del lloc de feina, després que es presentessin cinc candidatures, seria Isidro Ribera.

Davant les demandes del servei al cafè, finalment, i després d'haver estat rebutjat en diverses ocasions, l'entitat va assumir l'estudi de la contractació d'un dependent fix per a la secció el setembre de 1918, però que no va conduir a que aquesta es fes efectiva. El sistema de torns entre els socis havia mostrat, reiteradament, problemes de funcionament, incloses situacions puntuals d'absència de dependent a la secció. Tot i aquests problemes, que es reiteraren el 1919, segons informava el vocal del cafè degut, novament, a la manca de voluntaris al torn, la dependència fixa va seguir sent rebutjada, i es va optar per què, a part de les 3 pessetes que el soci havia d'abonar per saltar-se el torn, s'hi afegís una pesseta en concepte de multa, la qual seria destinada al fons d'invalidesa.

El març de 1919, i davant el procés d'inflació general que vivia el país, un soci va demanar en assemblea que s'augmentés el salari del conserge del cafè, així com també el de la resta d'empleats de la cooperativa. El president va argüir, per mostrar el seu rebuig a la proposta, el fet que aquest gaudís d'un dia de festa cada dues setmanes, afegint que aquest augment podria suposar seriosos problemes per als balanços de l'entitat. Sotmesa la proposta a votació, els socis no van subscriure els arguments del president i van decidir recolzar l'increment de sou del conserge. Tot i aquesta decisió, tan sols un mes més tard el conserge del cafè protagonitzava un incident que portaria conseqüències en la gestió de l'entitat. En una revisió de les seccions que estava duent a terme la junta directiva, el conserge Ribera va negar-se a col·laborar i, segons la pròpia junta, va proferir insults a aquesta. Davant aquests fets, l'assemblea, unànimement, va acceptar la dimissió que havia presentat Ribera a la reunió.

Aquest episodi va provocar que el maig es convoqués una junta extraordinària per a la contractació d'un nou conserge. Les condicions que s'havien establert en la contractació realitzada el 1916 es van repetir amb petites modificacions, consistents en un sou més elevat, de 240 pessetes mensuals, i amb una condició que implicava que el nou conserge es fes càrrec del lloguer de l'habitació que ocuparia en l'entitat, el preu del qual seria de 15 pessetes mensuals. Després de discutides les condicions ofertes per la junta, l'assemblea va decidir augmentar el sou a 250 pessetes, argumentant que tots els obrers havien vist incrementat el salari fruit de l'escalada de preus dels productes bàsics a Barcelona. En la mateixa reunió, es va mencionar a una dona anomenada Teresa, i que al llarg dels darrers anys s'havia ocupat de les mecàniques del cafè, però que, al ser contractada per el conserge Ribera, no podia seguir.

Les altres seccions de l'entitat, com el cafè, servien per a recaptar els ingressos monetaris que després entraven en l'engranatge de la gestió dels comptes per part de la cooperativa i, per tant, en el sistema mutualista desenvolupat per aquesta i en els mecanismes de repartiment de beneficis entre els socis, sense comptar amb totes aquelles despeses que la societat necessités cobrir per tal de millorar i ampliar els seus espais i serveis. Com a tota cooperativa de consum, un dels elements centrals de Pau i Justícia era la secció de la tenda, on els socis estaven obligats efectuar les seves compres. Els gèneres oferts per la tenda eren fonamentalment productes alimentaris, i l'objectiu de l'entitat era que, en tot moment, els preus dels articles fossin inferiors als preus de mercat. La tenda estava dotada, des del 1911, d'uns reglaments interns que

regulaven tot allò relacionat amb ella. El desembre de 1913 s'aprovava que per al servei de tenda, així com també el de bodega, s'hi constituís un administrador, un encarregat fix per a la bodega, a part de 13 individus més destinats a les diferents seccions.

El sistema amb el qual funcionava la prestació del servei de despatx de gèneres a la tenda era molt similar al del cafè, amb uns torns rotatoris entre tots els socis. A diferència del cafè, no obstant, l'abril de 1913 es va aprovar el nomenament d'un soci que oferís un servei fix, el qual seria retribuït amb 5 pessetes setmanals. La resta de socis seguirien, tanmateix, realitzant els torns supletoris que la junta directiva determinés. El mes següent es va produir una modificació de les retribucions anteriors, establint que els torns fixos fossin 7 i es retribuïssin a 5,25 pessetes setmanals, mentre que els supletoris serien voluntaris i no forçosos i estarien pagats a 2,50 pessetes.

El creixement de la cooperativa va conduir al plantejament que aquesta assumís la provisió de més productes de primera necessitat als seus associats. El maig del 1911, en conseqüència, s'aprovava la creació d'una nova secció: el forn de pa. Els socis passarien, des de llavors, a estar obligats a comprar el pa a la cooperativa. També es va decidir que la primera fornada fos repartida entre els més necessitats de la barriada, conjuntament amb una lliura d'arròs i un litre de vi per cap. La tasca social de l'entitat anava, com podem veure, més enllà de l'interès dels associats. La compra del pa al forn de l'entitat va créixer al llarg dels anys i es va generalitzar també entre els veïns que no estaven associats a Pau i Justícia. El 1918 es va reportar una queixa a l'assemblea segons la qual en algunes ocasions els socis es quedaven sense la seva corresponent barra, degut a que s'havia venut.

La cooperativa, durant els seus primers anys, es va proveir de carn a partir de diferents expenedores. El 1911 s'executava un canvi transcendental en el model seguit, degut als problemes amb les bonificacions d'aquestes expenedores. La solució adoptada va ser que la societat s'expengués per compte pròpia la carn. L'entitat estava adherida a la "Fusión de cooperativas para la matanza de Tocino", però el centre d'aquesta estava massa allunyada i perjudicava la societat, pel que es va decidir que la carn fos també elaborada per compte pròpia. Tenint en compte que, probablement, la demanda no seria suficient per absorbir tota la producció de cansalada, van decidir fer una fusió amb la cooperativa La Artesana, un acord que restava obert a més cooperatives si així ho desitjaven. La comissió nomenada respecte la qüestió havia de procurar l'expansió

diària de la carn i la cansalada, igual que ho feia la del pa. A partir de desembre de 1913, la comissió de la secció de la cansalada va passar a ser fixa, constituint-se gradualment com un dels fonaments de la cooperativa de consum. El 1918 es va reportar una queixa sobre la qualitat dels articles de la cansaladeria

Al finalitzar la dècada, el setembre de 1919, diversos socis van fer una petició per a que la cooperativa obrís una secció de barberia, la qual va ser rebutjada per l'assemblea. Fruit d'aquesta proposta es va generar un interessant debat entre els socis sobre les funcions de la cooperativa i la seva pròpia naturalesa. Mentre alguns socis defensaven que l'obertura de la barberia perjudicaria als veïns del barri que es dedicaven a l'ofici, altres socis responien que Pau i Justícia havia de procurar proporcionar-se de tots els mitjans per a poder servir a tots els socis tot allò que necessitessin, per tal, precisament, de no tenir la necessitat de dependre de cap industrial o comerciant.

Les notícies de diferents formes de sociabilitat desenvolupades per la cooperativa al marge del desenvolupament estricte de les diferents seccions de l'entitat es troben amb comptagotes en els llibres d'actes de l'entitat. A la junta general del 16 de desembre de 1906 es recull la dada que l'entitat jugava cada any a la loteria nacional, quedant-se establert en aquella reunió que, en cas de rebre qualsevol premi, aquest aniria a la cooperativa, sense possibilitat de repartiment entre socis. En un altre ordre, per a la nit de Pasqua de l'any 1911, la cooperativa va constituir una coral, de la qual tenim notícia a través de la petició de la junta directiva als socis per a que realitzessin torns aquella nit en motiu d'aquesta activitat. Aquests exemples, tot i que puntuals, deixen entreveure una intensa activitat de caire cultural i recreatiu.

La mort d'algun dels socis de l'entitat configurava un episodi d'especial unitat entre els membre de la cooperativa, la qual va fer intentar preveure les activitats conjuntes que aquesta podia dur a terme quan es produïssin aquests casos. En cas de defunció d'un soci, d'aquesta forma, es tenia previst portar una corona i assistir en comissió a l'enterrament. El desembre de 1913, després de la mort de dos socis i la no assistència de cap representant de la societat a l'enterrament per manca de previsió, es va acordar donar-li a la vídua del soci Arnau l'import de la corona i que, de llavors en endavant, cada soci abonés una pesseta per a costos d'enterrament. També es va acordar que la cooperativa adquirís un pany per vestir de dol el balcó en cas de defunció, i

confeccionar una bandera de la ensenya de la cooperativa, adquirir-la per subscripció i hissar-la a mitja asta en senyal de dol.

4.2.5. La sociabilitat política a la cooperativa

L'estudi de diferents tipus d'associacions que van experimentar uns vincles intensos amb idees, pràctiques o, fins i tot, organitzacions polítiques s'ha desenvolupat, sobretot, en entitats com ateneus, cercles o còrcols on aquests vincles eren més explícits i resultaven més fàcils de rastrejar. Les cooperatives de consum, en canvi, per la seva naturalesa més enfocada a la provisió material dels seus membres, han estat objecte d'una menor atenció pel que fa als fenòmens de politització de masses i vinculacions amb cultures polítiques determinades. El cas de Pau i Justícia es constitueix com un exemple de la dificultat d'estudiar aquests fenòmens en aquest tipus d'associacions, amb l'afegit que la presència d'una autoritat governamental en les juntes generals d'aquesta impedeix veure reflectits aspectes en aquest sentit. No obstant aquestes consideracions, la recerca ha permès obtenir algunes informacions puntuals valuoses per tal de poder extreure parcialment algunes valoracions respecte la relació entre la cooperativa i allò polític.

Un primera referència amb connotacions polítiques la trobem a la junta general del 14 de juny de 1908 quan es va debatre si, des de llavors en endavant, la cooperativa havia d'obrir les seves portes el dia 1 de maig, dia del treballador. L'assemblea va decidir que la millor opció era tancar-la. Aquesta celebració s'havia fixat com un punt culminant del calendari del món obrer els darrers anys, constituint-se alhora com a mite i símbol claus en el procés de construcció de la identitat obrera. Quatre anys més tard, a la junta general del 15 de desembre de 1912, l'assemblea va aprovar per unanimitat que el nom de la entitat incorporés el terme d'Obrera, establint-se oficialment, per tant, com a Sociedad Cooperativa Obrera de Consumo Paz y Justicia. La identificació dels membres de l'entitat com a integrants del col·lectiu obrer indica un dels eixos fonamentals de la sociabilitat popular duta a terme en associacions com Pau i Justícia, aquest és, la relació dialèctica entre aquesta sociabilitat i la construcció de la identitat col·lectiva.

Tot i que a la documentació generada per la societat no traspua l'adscripció a cap tendència política, tenim una referència clau en la junta general celebrada el 21 de

desembre de 1913 a una personalitat destacada. Es tracta de Josep Puig d'Asprer, al qual es nomena el primer soci honorari de Pau i Justícia per aclamació i unanimitat, segons la proposta, per “los muchos trabajos y sacrificios hechos y el entusiasmo y voluntad demostrado”. Nascut a Barcelona el 1870, Puig d'Asprer era doctorat en dret i va ser un advocat reconegut com a defensor de les classes populars al llarg dels seus anys d'activitat professional. Va participar en la defensa dels acusats en l'atemptat del Liceu de 1894 i dels processos de Montjuïc de 1896 i 1897, així com també encausats arran dels aldarulls de la Setmana Tràgica o, ja al 1919, dels obrers en vaga de la Canadenca.

Paral·lelament, Puig d'Asprer va desenvolupar una vida política molt activa dins el republicanisme lerrouxista. El 1902 es va afiliar al Partit Republicà Radical i va convertir-se en una figura de referència del lerrouxisme. El 1909 va ser escollit regidor a l'ajuntament de Barcelona i, el 1917, diputat provincial. Va ser, tanmateix, president de la Junta de Museus entre el 1910 i el 1912 i de la Junta de Reformes Socials el 1911. A partir de 1917, com a membre de la Diputació, va formar part de la de la comissió provincial entre el 1917 i 1918 com encarregat d'administració municipal, propietats locals i contenciosos; de la comissió de governació; i membre de la comissió executiva per a una commemoració digna de la figura de Prat de la Riba al Palau de la Generalitat. Arran de la seva defensa, com a advocat, dels empresonats per la vaga de la Canadenca, va ser detingut el 26 de març de 1909. La pressió judicial va fer que el 6 de gener de l'any següent tornés a ser detingut pels seus vincles com advocat de la CNT, al costat dels seus companys Josep Ulled i Rafael Guerra del Río. La campanya a favor seu de l'Assemblea de la Mancomunitat va aconseguir que se l'alliberés el dia 28, però Puig d'Asprer va decidir aleshores fer un canvi d'aire i va marxar a viure a Madrid, d'on ja no tornaria.⁶⁰

Dos anys més tard del seu nomenament com a soci honorari, el setembre de 1915 l'assemblea va decidir prescindir de Puig d'Asprer com a principal responsable de les qüestions legals i jurídiques de l'entitat, per ser considerat millor per a aquesta que les seves tasques les passés a assumir un altre individu. Desconeixem els motius expressos d'aquesta revocació, però pel creixent paper de Puig d'Asprer en la política municipal es pot apuntar com a possibilitat l'absència de temps per part d'aquest per dur a terme totes les tasques que l'entitat desitjava d'un home de la seva ascendència. Aquesta dada

---

⁶⁰ Martínez de Sas, M.T. i Pagès, P.(coords.), 2000. *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*, Edicions Universitat de Barcelona : Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 1114.

ens dóna a conèixer, per altra banda, que, durant els primers anys de funcionament de la cooperativa, el polític republicà radical Puig d'Asprer va ser el principal gestor de la societat en matèria legal.

4.3. La cooperativa Formiga Martinenca

La cooperativa Formiga Martinenca va ser fundada l'any 1903 per una sèrie de veïns del Clot, barri que formava part de Sant Martí de Provençals. S'iniciava la trajectòria d'una entitat fonamental en la dinàmica associativa de Sant Martí, que encara segueix en peu en l'actualitat tot i que amb un paper i unes funcions substancialment diferents a la dels seus inicis. El conjunt documental que resta conservat de la Formiga Martinenca és certament menor que el de Pau i Justícia, però el més rellevant, amb tota probabilitat, és el fet que aquests fons ens permeten accedir a unes informacions qualitativament diferents a les de l'entitat del Poblenou. D'aquesta forma, la reconstrucció de l'evolució anual de l'entitat no resulta possible degut a l'escassetat d'informació provinent del llibre d'actes, però, en altres aspectes, les fonts ens aporten coneixements valuosos, com per exemple els contractes d'arrendament i compravenda dels locals de l'entitat, tots els productes que els socis compraven a la tenda o l'estat de la caixa mensualment –del 1911 en endavant–.

4.3.1. L'espai físic de la cooperativa

El primer domicili de la Formiga Martinenca, que apareix a l'estatut fundacional de l'entitat, es trobava al número 7 del carrer Trinxant. Aquest va ser el local de la cooperativa fins l'any 1916, quan, en assemblea general, es va aprovar amb clara majoria -42 vots favorables, 3 negatius i 5 absències- la conveniència d'adquirir dos locals que es trobaven situats al carrer Núria número 12-14. Aquesta finca era propietat de Fernando Modesto Perpiñá Pujol, un comerciant barceloní que l'havia adquirit el 1905 de mans dels germans Fargas i Pons per 13000 pessetes. Gràcies a les escriptures notariales que s'han conservat en el fons documental de l'entitat podem saber que l'edifici estava en règim d'emfiteusi, i Perpiñá Pujol va haver de realitzar dos pagaments, el mateix 1905 i el 1908, de 270 i de 520 pessetes, respectivament, als propietaris directes dels edificis en concepte de lluïsmes. El 1916 Jaume Cot li comprava a Perpiñá Pujol els edificis al mateix preu que al segon li havia costat 11 anys enrere, 13000 pessetes. Jaume Cot, el mateix any, va signar un contracte d'arrendament a la cooperativa –la qual aprovava el 24 de maig l'operació en assemblea extraordinària–

durant 13 anys, en els quals l'entitat havia de realitzar pagaments anuals fins a arribar a la quantitat total de 17765 pessetes. Un cop transcorreguts aquests anys i efectuats tots els pagaments, la propietat de les cases passava a mans de la Formiga Martinenca, quelcom que va acabar succeint el 1925 gràcies a que l'entitat va poder pagar en avançament els diners que restaven per entregar.

A les diferents escriptures notariales generades per les transaccions d'aquests edificis se'ns informa detalladament de les característiques del que, a partir de 1916, va ser el local de la Formiga Martinenca. La finca consistia en dues cases, una composta de baixos i primer pis i un gran pati i, l'altra, tan sols de baixos i una porció de terra al seu darrere. Les dues cases ocupaven una extensió de 408 metres quadrats. L'agost del mateix any, la cooperativa engegava una sèrie de reformes en el si del local, firmant un contracte per tal de construir una galeria al local de la Formiga Martinenca, juntament amb una escala per accedir-hi, una reforma de la cuina i la instal·lació d'urinaris i escusats. El total de les obres seria de 1700 pessetes, a pagar en dos terminis.

Poc temps després de l'operació, el dia 14 d'octubre de 1916, la cooperativa va contractar una pòlissa d'incendis amb la companyia d'assegurances La Catalana. L'assegurança incloïa, a més de casos d'incendi, accidents provocats per explosions de gas i per aparells de vapor. Quedaven exclosos bitllets, medalles, or i plata o títols i contractes: en general, objectes preciosos i de valor. També quedaven exclosos casos d'incendis o explosions ocasionats per la guerra o per revoltes populars, o qualsevol fenomen meteorològic més enllà d'un llampec. La cooperativa havia de declarar els objectes que hi havia al local i el règim de propietat dels edificis, quelcom que ens permet conèixer amb cert detall els materials dels que disposava l'entitat i el seu valor. El preu total de l'assegurança va ascendir a 20000 pessetes, les quals es desglossaven de la manera següent: 14000 pessetes per tots els gèneres de consum de la tenda de la cooperativa, 2000 per tots els productes de la merceria, 2000 pel carbó de diferents tipus de teies i 2000 per diferents objectes mobles com estanteries, mostradors, balances, barrils, envasos o utensilis de cuina per l'elaboració del cafè, entre d'altres. El contracte també ens informa que s'anul·lava l'anterior pòlissa de l'entitat, contractada el 1908 en l'anterior local situat al carrer Trinxant.

4.3.2 La base social

La informació dels diferents socis que van formar part de la Formiga Martinenca no es poden obtenir de cap llibre de registres dels associats, per la seva inexistència, ni tampoc a través dels llibres d'actes, on s'ometen aquestes dades. A diferència de Pau i Justícia, l'únic anàlisi que en podem fer és quantitatiu, degut a la manca de cap dada personal dels individus apareguts a la documentació. Les dades sobre el nombre de socis que formaven part de la cooperativa són, tanmateix, extraordinàriament dèbils i parcials, degut a la poca regularitat que mostra la única font que ens aporta aquesta informació: el llibre d'entrades de la societat. Aquest llibre tan sols recull l'evolució de socis participants a la Formiga Martinenca de l'any 1912 al 1915 (ANNEX 7), on ens trobem amb un lleuger creixement de 38 a 50 associats que suposen, en definitiva, una quantitat substancialment inferior a la de Pau i Justícia.

4.3.3. L'evolució de la Formiga Martinenca: estructura, funcionament intern i desenvolupament de formes i espais de sociabilitat

A diferència de Pau i Justícia, de la qual no en disposem el seu estatut original, en el cas de Formiga Martinenca tenim conservat l'estatut amb el qual l'entitat es va constituir. En aquest primer reglament, aprovat per les autoritats per tal que la cooperativa pogués ser formalment registrada, la Formiga Martinenca es va definir com una societat cooperativa de consum, instructiva i recreativa, especificant que, en el cas dels dos darrers adjectius, estaven supeditats a la capacitat econòmica de l'entitat. La seva composició es va limitar a 30 socis, un màxim que més endavant cediria. Per tal de complir amb allò disposat legalment, la societat s'afirmava aliena a tota idea política i religiosa. Els objectius essencials de l'entitat que es van especificar eren, per una banda, subministrar als socis articles de primera necessitat en millors condicions que al mercat i per altra, produir per si mateixos, quan els fos possible, els articles de consum.

A diferència de Pau i Justícia, no s'explicitava cap intenció de dur endavant cap projecte de caire mutualista, i, efectivament, no es va dur a terme, tot i que el 1917 es vam nomenar dos socis per a una comissió d'estudi la possibilitat de muntar una germandat de socors mutus, la qual no va arribar enlloc, i el 1919 es va reprendre aquesta possibilitat, però es va deixar, de nou, com una qüestió a tractar en el futur. Malgrat no

hi hagués cap sistema mutualista organitzat, en cas de necessitat, en algunes ocasions es destinaven fons de l'entitat per a un soci en qüestió. Aquest és el cas d'una desgràcia, no especificada, que va patir Buenaventura Mila el 1917.

Les condicions establertes per a ser soci consistien en ser cap de família, estar casat i tenir una bona conducta i reputació acreditades. El sol·licitant havia de ser aprovat per la junta administrativa i per la general, i, un cop autoritzat, havia de passar 4 mesos d'interinatge on s'observava la seva conducta moral i material, procés durant el qual necessitava un soci que l'avalés. Els socis estaven obligats a entregar a la caixa comuna el 10% dels beneficis resultants dels balanços. El repartiment de beneficis es duia a terme en funció del volum de consumició. Cap soci podia tenir un capital a la caixa superior a 500 pessetes o inferior a 100. Tots els socis havien d'executar tots els serveis que la junta els conferís i, en cas de no poder fer-ho, era substituït per un altre soci, pel seu pare o per un fill major d'edat. El soci que estigués impossibilitat per prestar servei podia continuar sent soci però si tenia fills hauria de prestar-ne un per fer les seves tasques. En cas de defunció, la vídua podia convertir-se en sòcia i, a diferència de Pau i Justícia, amb els mateixos drets. Els socis restaven obligats a abastir-se en els magatzems de la cooperativa i, en cas que per malaltia o atur no poguessin pagar els articles, se'ls subministraria fins a que aquests arribessin al valor dels diners que el soci hagués acreditat en l'últim balanç. El soci que es donés de baixa a la Formiga Martinenca sí que tenia dret a recuperar el seu capital.

La junta administrativa, nomenada per la junta general, era l'encarregada de regir i administrar la societat. La composició de la junta administrativa consistia en els càrrecs de president, vicepresident, tresorer, comptador, dos secretaris i quatre vocals. Se celebraven dues juntes generals a l'any: una per renovar la junta i l'altra per examinar i jutjar l'estat dels comptes. Les juntes generals resultaven vàlides fos quin fos el nombre de socis presents.

El 1916 l'entitat acordava dur a terme l'aprovació d'un nou estatut que substituís l'aprovat el 1903, amb el principal objectiu de canviar el domicili de l'entitat per fixar-ne el nou local arrendat. Fonamentalment constava del mateix articulat, però comptava amb algunes modificacions, com la desaparició del màxim en el número de socis i el fet que cada soci estava obligat a tenir 150 pessetes, en ves de les 100 que marcava l'estatut

anterior. A més, el soci no podia retirar el seu fons social excepte en cas de malaltia o d'haver d'absentar-se de Barcelona.

La recreació de l'evolució de la cooperativa al llarg de les seves primeres dècades d'existència a partir dels llibres d'actes ha resultat més complicada que en el cas de Pau i Justícia degut a l'absència en la documentació de moltes de les reunions, existint un buit documental total entre la seva data de creació, el 1903, i l'any 1911. Afortunadament disposem, per al mateix any de la fundació, el primer balanç de l'entitat. En aquest estat dels comptes de la cooperativa, es registra, en l'apartat del deure, 10032,07 pessetes, mentre que en el de l'haver hi figuren 10737,33 pessetes, resultant un benefici final de 705,21 pessetes. El total de socis en aquest moment fundacional era de 25, les quotes inicials dels quals a la cooperativa oscil·laven entre 100 pessetes de contribució, per part de 3 socis, i 17,5 pessetes del soci amb menor aportació.

La primera junta general registrada al llibre d'actes es va celebrar el 8 de gener de 1911, i ens aporta valuosa informació de l'entitat com, per exemple, que aquesta era accionista en altres entitats, com és el cas de "Farmacias Populares", de la qual la Formiga Martinenca n'era propietària d'una acció de 50 pessetes. Sabem també de l'existència d'una caixa destinada a un regal extraordinari de nadal que s'havia efectuat als diferents socis i de la qual en van sobrar 52,57 pessetes que van anar destinades al fons col·lectiu. També es va acordar realitzar un àpat col·lectiu per celebrar l'aniversari de la cooperativa, el preu del qual seria de 3 pessetes per comensal.

Les seccions documentades amb les que comptava la cooperativa eren, a part de la tenda, el cafè, la merceria, la cansaladeria, la bodega, el forn de pa i el teatre. Les referències a cada una d'elles són extraordinàriament puntuals i, de fet, en el cas de la merceria, la cansaladeria, el forn de pa i el teatre, tan sols en trobem una referència a cada secció al llarg de tota la dècada de 1910. Pel que fa a la tenda, els seus beneficis, a partir del juliol de 1912, eren repartits en la seva totalitat entre els socis. El 1915 un soci demanava que els diumenges no hi hagués despatx, però finalment s'aprovava la proposta d'un altre soci de reduir el servei a la meitat els diumenges. Pel que fa a la bodega, sabem que el gener de 1917 es va aprovar la construcció d'un magatzem per al despatx del vi en el pati d'un dels dos edificis recentment adquirits.

En referència al cafè de l'entitat, tenim dues indicacions sobre el tipus d'oci que s'hi desenvolupava. A part de la dispensa de begudes, sabem que es jugava al billar ja que, el 1913, es va comentar a la reunió general el mal estat de la taula de billar, mentre que, el 1917, l'assemblea acordava comprar noves baralles de cartes degut al mal estat generalitzat de les que disposava llavors la secció. El 1919, i fent-se ressò de la escalada de preus que experimentava el gas en aquells anys, l'assemblea va aprovar posar una cuina econòmica per a la secció. Els beneficis que aportava el cafè eren molt destacats, segons la informació donada a les juntes de juliol de 1916 i de gener de 1917, doncs s'enfilaven a un 25%, mentre que el benefici dels comestibles de la tenda se situaven en un 7 i 8%.

La referència a la secció de teatre no es troba fins el juny de 1919, quan la junta va informar que el grup dramàtic de l'entitat tenia pèrdues i, per tal de sufragar-les, els socis van acordar que s'abonessin aquestes per part de la junta administrativa a partir dels fons de l'entitat. La cooperativa, per altra banda, va desenvolupar diferents activitats informals, sobretot relacionades amb festejos i balls. De fet, es documenta l'existència des de juliol de 1915 d'una comissió permanent de festejos. A la festivitat de Sant Joan de 1919 l'entitat va organitzar un ball en el qual podien assistir els individus que no estiguessin associats a la Formiga, sempre i quant fossin invitats per un dels socis.

A la reunió general del 16 de juliol de 1916 es va informar que tres socis estaven en situació de dèficit, però els tres casos van tenir una resolució. D'aquesta forma, al soci Julian Batet els beneficis d'aquell semestre ja li esborraven el dèficit i el capital de Miguel Civit era responsabilitat de la junta. Pel que fa al soci Bernardino Linares es va argumentar que calia abonar-li la part del benefici per a la bona imatge de l'entitat, però un soci va afirmar que Linares no havia patit les conseqüències d'una vaga celebrada recentment. Finalment es va acordar fer un comunicat conforme si en un mes no havia pagat el seu dèficit no entraria en els beneficis. També en els casos de defunció d'algun soci l'entitat responia en sentit de dol, aprovant-se el 1917 que es pengés un domàs negre al balcó de la nova finca quan morís un membre de la cooperativa.

4.3.4. La sociabilitat política a la cooperativa

La primera connexió amb la política que trobem a la documentació de la societat es troba a la junta general del dia 19 de gener de 1913, en la qual es va aprovar concórrer a l'homenatge que les "Cooperativas Federales" anaven a celebrar al Mundial Palace en honor de Joan Salas Antón. Aquest advocat i periodista era un reconegut cooperativista i polític republicà de Sabadell. Havia tingut una vida política molt activa, militant al Partit Republicà Centralista i sent secretari de Nicolás Salmerón, i, entre 1901 i 1906, regidor de l'ajuntament de Barcelona. Com a dirigent del cooperativisme català el 1898 va fundar la Cambra Regional de Cooperatives de Catalunya i Balears, que va presidir en diferents períodes, i la "Revista Cooperativa Catalana", que va dirigir entre 1899 i 1905, a part de publicar diferents llibres i articles sobre els principis cooperativistes.⁶¹

Posteriorment, el juliol de l'any 1917, un soci va demanar permís per a què dos associats poguessin tancar-se dins el local, no sabem fins a quin punt podia ser derivat d'algun tipus de conflictivitat o persecució. El 20 de gener de 1918 la junta va informar que el regidor de l'ajuntament Rafael Guerra del Río havia demanat ingressar com a soci a la cooperativa, sent admès per aquesta com a soci honorari. Guerra del Río presenta una trajectòria professional i política amb punts de similitud notables amb Josep Puig d'Asprer. Nascut a les Palmes de Gran Canària el 1885, va ser membre del Partit Republicà Democràtic Federal. Es va traslladar a Barcelona l'any 1904, on el seu pare exercia en aquells moments el càrrec de president de l'Audiència Territorial. Va estudiar dret i es va fer amic de Francesc Layret i Lluís Companys, amb els quals va fundar l'Associació Escolar Republicana. Des d'aquesta posició es va unir a Lerroux el 1908 ingressant al Partit Republicà Radical. Amb poc temps es convertí en el cap de les joventuts del partit, aquells que eren coneguts com els *jóvenes bárbaros*. Va participar en els fets de la Setmana Tràgica, motiu pel qual va ser detingut i interrogat, però immediatament posat en llibertat. Va ser escollit diputat provincial a les eleccions de 1911 i regidor de l'ajuntament de Barcelona el 1916. Com Puig d'Aprer, va tenir un paper destacat en la defensa dels obrers que protagonitzaren el 1919 la vaga de la Canadenca i, juntament amb el soci honorari de Pau i Justícia, va ser de nou detingut i

---

61 Martínez de Sas, M.T. i Pagès, P.(coords.), 2000. *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*, Edicions Universitat de Barcelona :

Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 1243-1244.

alliberat gràcies a la campanya engegada per la Mancomunitat. Després d'aquest episodi va abandonar Barcelona.⁶²

Fotografia de Rafael Guerra del Río. Extreta de:
<<http://diputatsmancomunitat.cat/mancomunitat/content/ guerra-del-r%C3%ADo-rafael>>.

---

⁶² Martínez de Sas, M.T. i Pagès, P.(coords.), 2000. *ibidem*, p. 706.

5. Conclusions

El funcionament de les cooperatives i la quantitat de serveis i prestacions que es rebien i es donaven, així com el nombre d'hores que s'hi invertien, generaven un sentit de comunitat entre els socis molt important, sent la societat una part fonamental de la seva vida, on es relacionaven, s'aprovisionaven d'aliments, es distreien, treballaven prestant serveis i hi dipositaven bona part dels seus diners. Reunia les funcions actuals d'un banc, d'un mercat, d'un bar i d'un lloc de feina. Amb l'afegit que tots eren considerats en peu d'igualtat, tots contribuïen, tenien veu i vot i eren elegibles en càrrecs de responsabilitat. Tots participaven en la gestió i administració i prestaven serveis. Aquest sentit comunitari local és transcendental en la dinàmica de barris de Barcelona, i la identificació com a iguals i com a integrants d'un col·lectiu d'aquells que vivien en un mateix espai urbà.

La denominació d' "obrera" en ambdues cooperatives a inicis de la dècada de 1910 és important perquè és el concepte amb el que tradueixen aquesta identitat comuna que s'ha creat. Es defineixen i perceben mútuament com a parts d'un col·lectiu: l'obrer. I aquesta identitat, es genera més enllà del lloc de treball: al carrer, al barri, i a punts neuràlgics de la vida local, com són les associacions. En la gestió col·lectiva d'aquestes societats es duen a terme innumerable tasques que van més enllà de les estrictament atorgades a l'obrer: es gestionaven compres a l'engròs, es gestionaven capitals, es finançaven diferents fons, etc.: funcions generalment excloses de les tasques rutinàries dels obrers que s'assumeixen per part d'aquests en la gestió de la seva vida quotidiana, paradoxalment, per escapar del lliure mercat que regnava en la quotidianitat de la vida comuna. Es creava així un món apart, on la protecció mútua generava un àmbit de seguretat per a uns obrers que sense aquesta restaven desproveïts de protecció.

Un altre factor rellevant per entendre les formes de sociabilitat que es van desenvolupar i la construcció de la identitat grupal lligada a aquestes és l'origen geogràfic dels associats a les cooperatives. La immigració suposava un trencament amb formes tradicionals de relacionar-se socialment i una pèrdua de les referències culturals i ideològiques essencials en la vida social dels individus. El predomini de persones migrades entre els socis de Pau i Justícia contribueix com a factor explicatiu de la

necessitat i la voluntat de construir noves i velles formes de compartir col·lectivament els riscos, les inseguretats que generaven la precarietat de la seva situació material, així com la seva incapacitat a nivell individual d'accedir a activitats culturals i de lleure. La lluita diària per la supervivència dins d'un espai determinat es va convertir en una sèrie de marcs de referència culturals i col·lectius.

La construcció de la identitat obrera també es va dur a terme en base a l'exclusió de les dones i el reforçament del sistema de gènere. L'exclusió de les dones de les dues cooperatives, excepte casos especials, i el paper subsidiari en la pròpia estructura laboral de les entitats mostren la rellevància de la identitat masculina. Aquesta identificació col·lectiva com a homes va ser un eix fonamental de la formació com a col·lectiu de barri i de classe. L'obrer era, d'aquesta forma, el treballador masculí, major d'edat i casat. Especial reflexió mereix el cas del cafè de Pau i Justícia, on l'empleada Teresa estava immersa en un sistema de subcontractació interna, que havia funcionat amb efectivitat a partir d'una estructura organitzativa del treball que assumia formes de l'artesanía urbana tradicional i que, a diferència del que les explicacions evolucionistes defensaven, va perviure a l'era industrial, tant en la pròpia artesanía com en el sector serveis. En un altre ordre, una de les principals activitats que es desenvolupaven era el ball, com hem observat en els tres objectes de recerca, el qual era participat principalment pels joves, el que suposava que es configurés com un espai clau en la relació entre nois i noies. Tot i el progressisme dels centres, l'estricta moral vers les dones, controlades pels familiars, posava de manifest que el ball suposava un parèntesi per a la seva vida, lligades a l'ideal de la domesticitat, la qual era al centre de la ideologia de gènere dominant.

L'estudi sobre la sociabilitat política desenvolupada en ambdues cooperatives ha donat un resultat minso en detall, però ha aportat dos dades paral·leles d'un alt valor informatiu. La presència com a socis honoraris a les dues cooperatives de consum estudiades de dos personalitats destacades del lerrouxisme mostren, en primer lloc, com l'extensió de la cultura política republicana entre els sectors obrers de Barcelona era de gran magnitud, i, les seves vies de recepció i discussió, múltiples. En segon lloc, contribueix a reforçar la idea d'un complex engranatge organitzatiu del lerrouxisme, el qual, més enllà dels seus propis centres polítics i culturals, va deixar petjada en aquelles societats autònomes desenvolupades sense cap objectiu polític i, com és el nostre cas, especialment centrades en la provisió d'aliments i de serveis als seus socis.

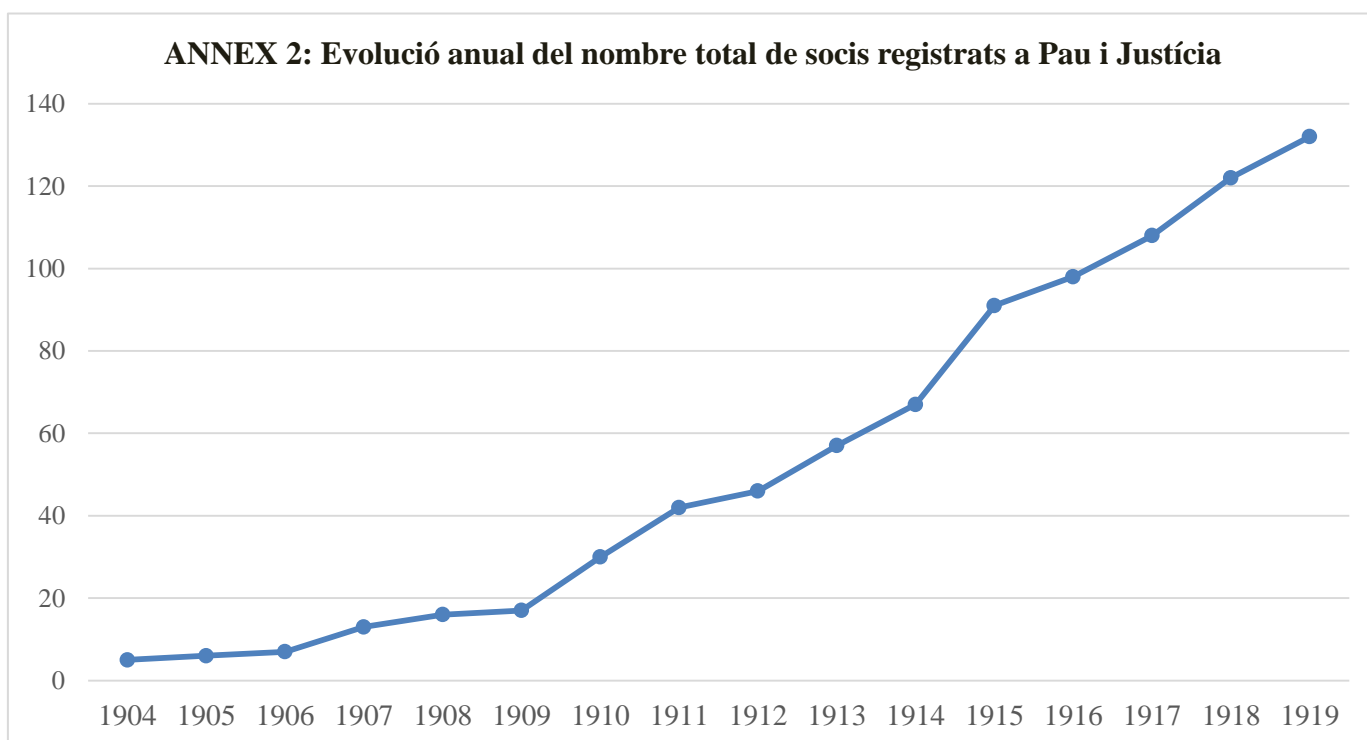
L'arrelament del republicanisme entre les classes populars barcelonines a inicis de segle XX, entenem, no hauria estat possible sense unes xarxes de sociabilitat extenses que van permetre la politització de les masses en espais que no tenien una finalitat política explícita.

6. Annexos documentals

ANNEX 1: Socis registrats per any a Pau i Justícia

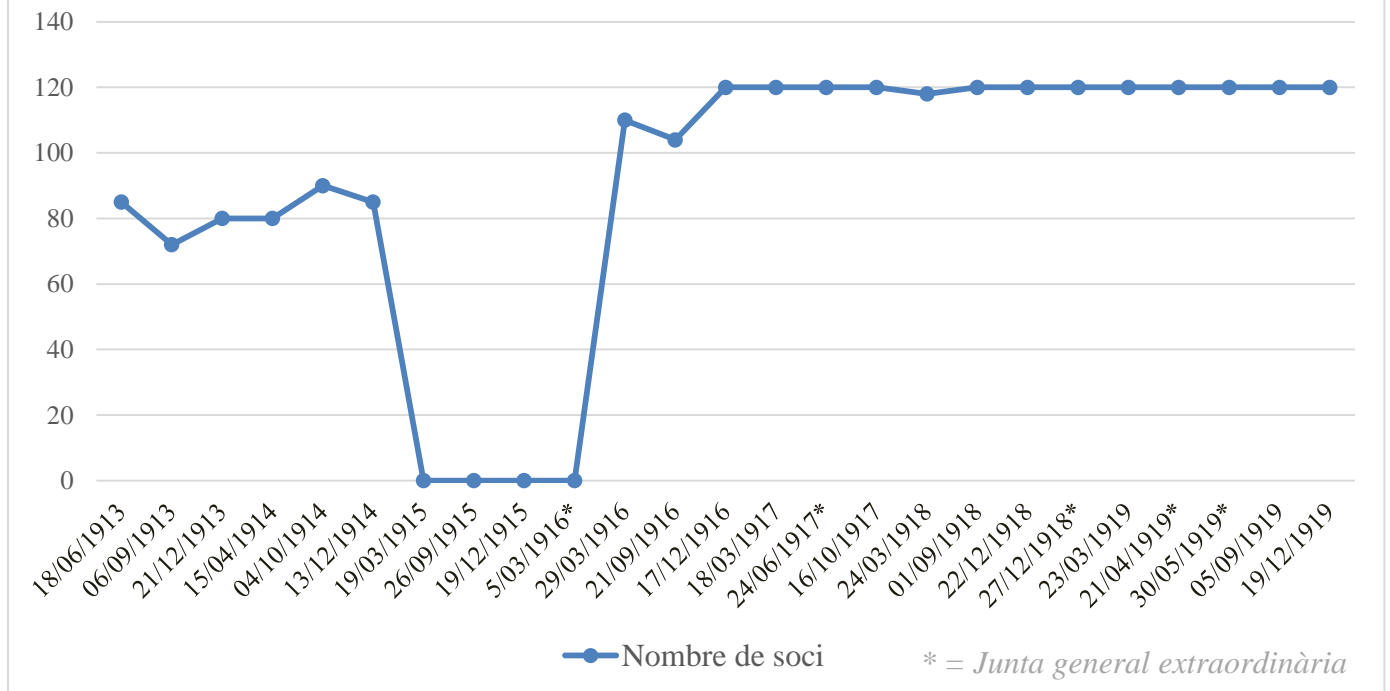
Any(s)	Nombre de socis registrats
1900-1904	5
1905	1
1906	1
1907	6
1908	3
1909	1
1910	13
1911	12
1912	4
1913	11
1914	10
1915	24
1916	7
1917	10
1918	14
1919	10

ANNEX 2: Evolució anual del nombre total de socis registrats a Pau i Justícia

ANNEX 3: Assistència de socis a les juntes generals de Pau i Justícia (1913-1919)

ANNEX 4: Professions dels socis de Pau i Justícia

Professió	Nombre de socis
Jornaler	18
Naturalista	1
Serraller mecànic	1
Teixidor	1
Conserge (de la cooperativa)	1
Calderer	2
Mecànic	1
Tintorer	1
Comerciant	1
Ebenista	1
Polidor	1

ANNEX 5: L'alfabetització entre els socis de Pau i Justícia

	Nombre de socis	Percentatge
Alfabetitzats	23	85,185%
No alfabetitzats	4	14,815%

ANNEX 6: La procedència dels socis de Pau i Justícia

Lloc de naixement	Nombre de socis (Distribució)	Percentatge
Pla de Barcelona	9 (6 Barcelona, 1 Sants, 1 Hospitalet, 1 Sant Andreu del Palomar)	28,125%
Resta de Catalunya	17 (Per províncies: 7 Tarragona, 2 Lleida, 0 Girona, 8 Barcelona)	53,125%
Resta d'Espanya	5 (2 Castelló, 1 Eivissa, 1 València, 1 Albacete)	15,625%
Estranger	1 (França)	3,125%

ANNEX 7: Evolució semestral dels socis de la Formiga Martinenca

Maig de 1912	38
Novembre de 1912	36
Maig de 1913	34
Novembre de 1913	31
Maig de 1914	34
Novembre de 1914	40
Maig de 1915	42
Novembre de 1915	50

7. Fonts d'informació: Bibliografia

Álvarez Junco, J. & Pérez Ledesma, M., 1982. «Historia del movimiento obrero: ¿una segunda ruptura?», *Revista de Occidente*, 12, pp.19-42.

Arxiu Històric del Poblenou, 2001. *El Poblenou: 150 anys d'història*, Barcelona: AHPN.

Barrio Alonso, A., 2008. «Clase obrera y movimiento obrero : ¿ dos compañeros inseparables ?», *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 30, pp.83–104.

Barros, C., 1998. «El retorno del sujeto social en la historiografía española». Castillo, S. & Ortiz de Orruño, J.M., *Estado, protesta y movimientos sociales : actas del IIIer Congreso de Historia Social de España : Vitoria-Gasteiz, julio de 1997*, Bilbao : Universidad del País Vasco. Servicio Editorial, pp. 191-214.

Batalla, R., 1999. *Els Casinos republicans: política, cultura i esbarjo : el Casino de Rubí, 1884-1939*, Barcelona : Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Burillo, L., García de Lázaro, M.L., 2006. *Flor de Maig : del cooperativisme al servei als municipis*, Barcelona : Diputació de Barcelona.

Camps Cura, E., 1995. *La Formación del mercado de trabajo industrial en la Cataluña del siglo XIX*, Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social. Centro de Publicaciones.

Canal, J., 1992. «La sociabilidad en los estudios sobre la España contemporánea», *Historia Contemporánea*, 7, pp. 183-205.

Chapman Quevedo, W.A.. 2015, «El concepto de sociabilidad como referente del análisis histórico», *Investigación & Desarrollo*, 1, pp. 1-37.

Culla, J., 1986. *El Republicanisme lerrouxista a Catalunya : 1901-1923*, Barcelona : Curial.

- Diego Romero, J., 2008. «La cultura política de los republicanos finiseculares», *Historia Contemporánea*, 37, pp. 409-440.
- Dolléans, É., 1969. *Historia del movimiento obrero*, Algorta : Zero.
- Duarte, A., 1997. «La esperanza republicana». Cruz, R., Ledesma, M.P. (eds.), *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid : Alianza, pp. 169-199.
- Ealham, C., 2005. *La Lucha por Barcelona : clase, cultura y conflicto, 1898-1937*, Madrid : Alianza.
- Enrech, C., 2005. *Indústria i ofici : conflicte social i jerarquies obreres a la Catalunya tèxtil (1881-1923)*, Bellaterra : Universitat Autònoma de Barcelona.
- Erice, F., 2001. «La clase obrera española en el siglo XIX: balance y perspectivas historiográficas». Ortiz Heras, M., Ruiz, D. & Sánchez Sánchez, I. *Movimientos sociales y Estado en la España contemporánea*, Cuenca : Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, pp. 45-80.
- Gabriel, N. de. «Alfabetización, semialfabetización y analfabetismo en España (1860-1991)», *Revista Complutense de Educación*, 1, 1997.
- Gabriel, P., 2001. «Mundo del trabajo y cultura política obrera en España (siglo XX)». Castillo, S. & Fernández, R., *Actas del IV Congreso de historia social de España : Lleida, 12-15 de diciembre de 2000*, Lleida : Milenio, pp. 357-372.
- Gabriel, P., 2003. «Sociabilismes obrers i populars i història política a la Catalunya contemporània». *Sociabilitat i àmbit local. Actes del VI Congrès Internacional d'Història Local de Catalunya*, Barcelona : L'Avenç, pp. 141-156.
- Gabriel, P., 2005. «Sobre la cultura política popular i obrera a Catalunya al segle XIX. Algunes consideracions», *Cercles: revista d'història cultural*, 8, pp. 15-42.
- Geary, D., 2000. «Labour History, the 'Linguistic Turn' and Postmodernism», *Contemporary European History*, 9-3, pp. 445-462.
- Guereña, J-L.. 1989. «Fuentes para la historia de la sociabilidad en la España contemporánea», *Estudios de historia social*, 50-51, pp. 161-199.

Guereña, J-L.. 2005. *Sociabilidad, cultura y educación en Asturias bajo la Restauración, 1875-1900*, Oviedo : Real

Heerma van Voss, A.J. & Linden, M. van der, 2002. «Introduction». Heerma van Voss, A.J. & Linden, M. van der. *Class and other identities : gender, religion and ethnicity in the writing of European labor history*, New York : Berghahn Books, pp. 1-39.

Instituto Nacional de Estadística (INE). *Censos de població de 1900, 1910 i 1920* [en línea]. Disponible a: <<http://www.ine.es/inebaseweb/libros.do?tnpt=71807#>> [Consulta: 28 d'agost de 2016].

Martínez de Sas, M.T. i Pagès, P.(coords.), 2000.

Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans, Edicions Universitat de Barcelona : Publicacions de l'Abadia de Montserrat

Maurice, J., 1989. «Propuestas para una historia de la sociabilidad en la España contemporánea», *Estudios de Historia Social*, 50-51, pp. 133-143.

Miguel, R., 2008. «Historia, discurso y prácticas sociales: una contribución a los futuros debates sobre el republicanismo decimonónico y las culturas políticas», *Historia Contemporánea*, 37, pp. 373-408.

Mirri, M.T., 2001. *Vida quotidiana en un poble industrial : Sant Martí de Provençals 1862-1925*, Barcelona : Districte Sant Martí. Arxiu Municipal de Barcelona.

Nadal, J., Tafunell, X.. 1992. *Sant Martí de Provençals, pulmó industrial de Barcelona : 1847-1992*, Barcelona : Columna.

Nash, M., 1999. «El mundo de las trabajadoras: identidades, cultura de género y espacios de actuación». Castro Gutiérrez, F. et al.. *Cultura social y política en el mundo del trabajo*, Valencia : Centro Francisco Tomás y Valiente. Fundación Instituto Historia Social, pp. 47-68.

Patronat Flor de Maig, 1999. *La Flor de Mayo : 1896-1999*, Barcelona : Patronat Flor de Maig.

Pérez Ledesma, M., 1997. «La formación de la clase obrera. Una creación cultural».

Cruz, R., Ledesma, M.P. (eds.), *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid : Alianza, pp. 201-234.

Piqueras, J.A. & Sanz Rozalén, V., 2007. «Traditional History and the New Social History of Labour in Spain». Piqueras, J.A. & Sanz Rozalén, V.. *A Social history of Spanish labour : new perspectives on class, politics and gender*, New York : Berghahn Books, pp. 1-18.

Ralle, M., 1989. «La sociabilidad obrera en la sociedad de la Restauración (1875-1910)», *Estudios de historia social*, 50-51, pp. 161-199.

Rodríguez, F.D., 2013. «La formación de la clase obrera en Inglaterra: E . P . Thompson y la crisis del marxismo», *Sociología Histórica*, 3, pp.251–284.

Savage, M. & Miles, A., 1994. *The remaking of the british working class : 1840-1940*, London : Routledge.

Scott, J., 1992. «On language, gender, and working-class history». Berlanstein, L. (ed.), *The Industrial Revolution and Work in Nineteenth-Century Europe*, Londres : Routledge, pp. 172-185.

Solà, P., 1993. *Història de l'associacionisme català contemporani : Barcelona i comarques de la seva demarcació, 1874-1966*, Barcelona : Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, Direcció General de Dret i d'Entitats Jurídiques.

Solà, P., 1998. «Poderes y asociacionismo en la España contemporánea (siglos XIX y XX). Algunas consideraciones». Castillo, S. & Ortiz de Orruño, J.M.. *Estado, protesta y movimientos sociales : actas del IIIer Congreso de Historia Social de España : Vitoria-Gasteiz, julio de 1997*, Bilbao : Universidad del País Vasco. Servicio Editorial, pp. 359-370.

Solà, P., 2003. «Asociacionismo en la España periférica: tipología y rasgos dominantes». Maza, E. (coord.), *Asociacionismo en la España contemporánea : vertientes y análisis interdisciplinar*, Valladolid : Universidad de Valladolid, pp. 89-146.

Ucelay da Cal, 1982. *La Catalunya populista : imatge, cultura i política en l'etapa republicana (1931-1939)*, Barcelona: La Magrana.

Uría, J., 1997. «En torno a las comunicaciones presentadas a: Asociacionismo». Castillo, S. & Ortiz de Orruño, J.M.. *Estado, protesta y movimientos sociales : actas del*

IIIer Congreso de Historia Social de España : Vitoria-Gasteiz, julio de 1997, Bilbao : Universidad del País Vasco. Servicio Editorial, pp. 339-352.

Uría, J., 2003. «La taberna: un espacio multifuncional de sociabilidad popular en la Restauración española», *Hispania: Revista española de historia*, 214, pp. 571-604.

Uría, J., 2015. «Espacios. Lugares. Territorios. Los escenarios de la acción social».Castillo, S., Duch, M. (coords.), 2015. *Sociabilidades en la historia : comunicaciones : VIII Congreso de Historia Social*, Madrid : Asociación de Historia Social.